PRIJEDOR
i okolina

IZDANJE U ČAST PROSLAVE 20-GODIŠNJICE
REVOLUCIJE NARODA JUGOSLAVIJE
1961

M O N O G R A F I J E M E S T A

Redakcioni odbor

ĐORĐE KNEŽEVIĆ
RADMILO STEFANOVIĆ
BOGDAN SMILJEVIĆ
JOVAN MILIĆEVIĆ
MIHAILO MALETIĆ
MIODRAG JOVANOVIĆ
GOJKO VUKADINOVIĆ

Urednik

MIHAILO MALETIĆ

Izdanje
Narodnog odbora opštine u Prijedoru
i
Novinsko-izdavačkog preduzeća „Književne novine", Beograd,
Francuska 7.

Štampa: „Kultura", Beograd

SADRŽAJ

GEOGRAFSKI POLOŽAJ PRIJEDORA — — — — 3
ISTORIJA — — — — — — — — — — — — 5
Preistorija — — — — — — — — — — 5
Postanak varoši i tvrđave — — — — — — 8
Poreklo stanovništva — — — — — — — 12
Prijedor u XVIII veku — — — — — — — 13
Period »Dubičkog rata« — — — — — — 15
Prijedor pred I srpski ustanak — — — — 19
Prva polovina XIX veka — — — — — — 23
Omer-pašino doba i buna seljaka 1858 godine — 25
Bosanski ustanak 1875—1878 god. — — — — 29
Privredne i kulturne prilike pod Turskom vlašću u XIX veku — — — — — — — — — 32
Prijedor posle 1878 god. — — — — — — 34
Veliki požar i obnova varoši — — — — — 36
Seljački pokret u Krajini 1910 god. — — — 38
Raspoloženje prijedorskih srba 1912 god. — — 41
Prijedor za vreme I svetskog rata — — — — 43
Prijedor posle 1918 godine — — — — — — 46
KULTURNE PRILIKE — — — — — — — — 48
RAD KPJ IZMEĐU DVA RATA — — — — — — 52
PRIJEDOR U NOB I NARODNOJ REVOLUCIJI — 57
Oslobođenje Prijedora 1944 god. — — — — 70
ZNAMENITE LIČNOSTI — — — — — — — 74
EKONOMSKE PRILIKE PRIJEDORA — — — — 98
IZLETIŠTA I OKOLINA — — — — — — — 102
Kozarac — — — — — — — — — — 102
Manastir Moštanica — — — — — — — 116
Ljubija — — — — — — — — — — 117
REZIME NA FRANCUSKOM JEZIKU — — — — 124

GEOGRAFSKI POLOŽAJ

Prijedor se nalazi na 44⁰ 48' 30" severne geografske širine i 16⁰ 42' 53" istočno od Griniča, u središnom delu Bosanske krajine, na istočnoj obali reke Sane, na ravnici, nadmorske visine oko 135 m. U vazdušnoj liniji udaljen je oko 110 km. od Zagreba, a oko 45 km. severozapadno od Banja Luke. Dva kilometra severoistočno od grada, teren se počinje valovito dizati, i postepeno prelazi u gorski lanac Kozaru čuvenu iz skoro svih narodnih buna pod turskom vlašću i narodnooslobodilačkog rata.

Ravnica u kojoj je smešten Prijedor je u stvari aluvijalna ravan, koju sačinjavaju nanosi reke Sane i njenih pritoka, a čiji se izvori nalaze delom na jugozapadnim padinama Kozare, a delom na severnim obroncima Behremaginice planine.

Prema tome sastav i struktura ove ravnice (nanosa) zavisne su od geološke građe zemljišta kroz koje protiču potoci, tj. pritoke Sane, a to su eocenski fliš (peščari i lapori) i paleozojski sedimenti (peščari i škriljci).

Iz ovoga se može zaključiti da je podloga ove ravnice izgrađena od geološki mladih tvorevina, koje se uglavnom sastoje od ilovače a u sebi sadržavaju gnezda

šljunka koji je nepravilno raspoređen u horizontalnom i vertikalnom smeru.

Stariji deo grada razvio se na ostrvcu Svinjarici, odeljen od kopna Saninim rukavcem Berekom. Taj deo nazvan »Turska varoš« bio je nekada više odvojen od naselja kraj obale — »Srpske varoši«.

Varoš je i do uvođenja komunalnog sistema bila a i danas je središte sreza. Prema popisu iz 1953. god. imao je oko 10.500 stanovnika, a danas oko 17.000, uglavnom Srba i Muslimana. Stanovništvo je pretežno zaposleno u poljoprivredi i industriji.

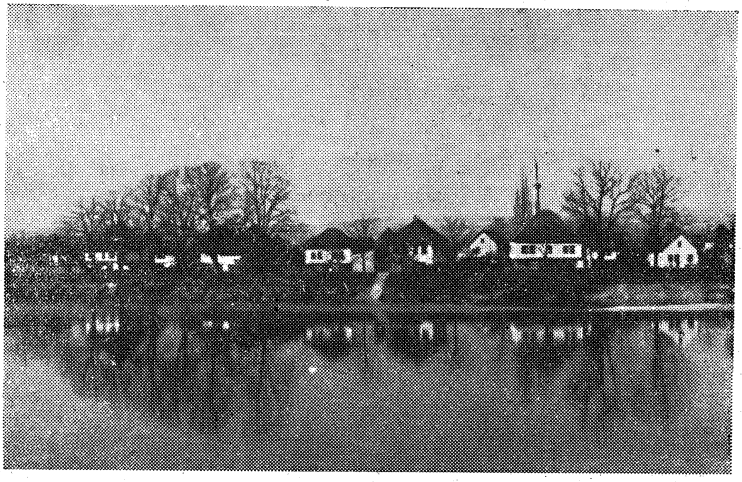

POGLED NA OSTRVO SVINJARICU

ISTORIJA

PREISTORIJA

Područje reke Sane poznato je kao jedno od značajnih arheoloških punktova u Bosni i Hercegovini, i pruža obilje materijala za proučavanje ilirske kulture. Počev od Ključa pa sve do ušća reke Sane, do Bosanskog Novog na mnogim mestima otkriveni su ostaci preistorijskih gradina, od kojih se neki lokaliteti nalaze u neposrednoj blizini grada Prijedora. Pored ovih preistorijskih lokaliteta u ovome kraju ostali su vidni tragovi antičkog doba (Rim), kao i srednjovekovnih naselja.

Mada je Prijedor varoško naselje novijeg doba, njegova bliža okolina bila je naseljena još u davna vremena preistorije, kraj same reke Sane; na vrlo povoljnom položaju otkriveno je nalazište Zecovi udaljeno od Prijedora 7 km. Ova gradina poznata je još 1891. god., ali, tek 1934. god. preduzeti su prvi radovi na sistematskom iskopavanju i proučavanju ovog naselja i trajali su sve do 1958. god. Tu se nalaze i ostaci rimskih i srednjovekovnih građevina, dok je sam preistorijski sloj debeo oko tri metra.

Donji deo toga sloja ispunjen je artefaktima takozvane »Slavonske kulture«, koja je dobila ime prema bogatim srodnim nalazištima kod Vukovara i Osjeka, ali čiji nosioci su naseljavali i velika područja drugih zemalja srednje i južne Evrope i još nekih krajeva Bosne.

Keramika ovog nalazišta slična je onoj, pronađenoj u pećini kod Hrustovače blizu Sanskog Monsta. Zemunice se odlikuju geometrijskim ornamentima i duboreznom tehnikom. Zemunice su slične neolitskim, što navodi na predpostavku, da je ovde postojao kulturni kontuinitet sa prethodnim radovima. Gornji slojevi ovog nalazišta pripadaju Ilirskoj kulturi.

U predgrađu grada, u Tukovima, nalazi se lokalitet Crkvine gde je bila smeštena srednjovekovna crkva na ruševinama rimskog naselja, a što svedoče ostaci rimske cigle, troske i keramike.

U neposrednoj blizini gradine u Zecovima na udaljenosti 350 m. nalazi se ilirska nekropola iz mlađeg željeznog doba u selu Čarakovu. Prvi grobovi ove nekropole otkriveni su 1948. god. prilikom eksploatacije šljunka na tom terenu, dok je 1954. godine izvršeno zaštitno iskopavanje i proučavanje ovog lokaliteta. Tom prilikom u grobovima je nađeno više primeraka bronzanog nakita, željeznog oruđa i zemljanog posuđa, koje se kao i materijal iz Zecova nalazi u zbirci Zavičajnog muzeja u Prijedoru.

Dr Alojz Benac kao i Borivoje Čović, kustos Zem. muzeja u Sarajevu, ne slažu se sa tvrđenjem nekih arheologa da su ovi lokaliteti pripadali ilirskom plemenu Iapoda, već ostavljaju otvoreno pitanje užeg etničkog određivanja stanovnika kojima su ovi lokaliteti pripadali.

Na udaljenosti oko 1.000 m. od gradine u Zecovima, na desnoj obali reke Sane, u Baltinim Barama, 1949. god. nađena je manja ilirsko-latinska nekropola. Septembra iste godine izvršeni su radovi na iskopavanju ove nekropole koji su u pogledu nalaza dali bogate rezultate. Najznačajnije je da su tom prilikom

nađena dva konjska groba, što predstavlja raritet, s obzirom da je to prvi put na teritoriji Bosne i Hercegovine da sa Ilirima nailazimo i konje.

Na terenu Prijedora nalazi se još nekoliko srednjovekovnih lokaliteta od kojih najveći značaj ima poznoantička nekropola u selu Rakovčanima. Ova nekropola datira iz IV ili V veka. A retkost je da se iz tog perioda nađe germanska nekropola. Materijal koji je u njoj pronađen kao nakit, novac i oruđe od neocenjive je vrednosti za proučavanje ovog dosad slaboispitanog perioda.

Ako navedenim lokalitetima dodamo još preistorijsko naselje »Topića brdo«, zatim Ilirsku gradinu u Bastasima, te nalazišta rimskih naselja oko rudnika Ljubije gde se sačuvalo više spomenika možemo zaključiti da je i u prošlosti ovaj kraj imao veliku važnost, kako u ekonomskom, tako i u kulturnom pogledu.

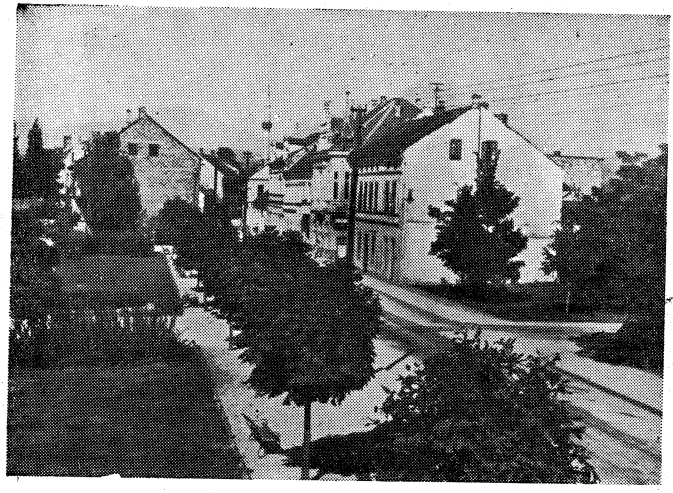

GLAVNA ULICA U PRIJEDORU

POSTANAK VAROŠI I TVRĐAVE

Tokom čuvenog Bečkog rata (1683—1699) austrijske čete pod komandom grofa Adama Baćanija uspešno su ratovale po Bosanskoj krajini 1693. i 1696. godine sa vojskom bosanskog namesnika Džafer-paše. U sačuvanim izvorima govori se o mestima koje su te čete popalile prilikom spomenutih pohoda, pa i o Prijedoru. Smatra se, da je to prvo spominjanje njegovog imena u istoriji. Inače tačan datum njegovog postanka ostao je nepoznat.

Postoji predanje, da je neki Hadži-Pašo, musliman poreklom iz Like, koji je imao 3 brata i išao na hadžiluk u Meku osnovao Prijedor, pošto je prethodno uz pomoć vojske rasterao hajduke na Kozari. U Prijedoru zaista postoji grob nekog paše, koji je umro 1780. godine. Pre četrdesetak godina u varoši je kod starijih ljudi još živela uspomena na ovog navodnog osnivača grada, za koga su govorili, da je bio vrlo ugledan čovek i da je pre dolaska na mesto današnjeg Prijedora živeo kod Cazina. Prema istom predanju Hadži-Pašo je bio ranije udbinski aga. Nezavisno od te tradicije sasvim je verovatno, da su ovo mesto osnovali izbegli muslimani iz Like. Prema odlukama Karlovačkog mira (1699.), kojim je završen pomenuti bečki rat, prostrane oblasti dotadašnjeg turskog carstva, uglavnom severno od Save i Dunava pripali su Austriji. Muslimansko stanovništvo ovih krajeva nije želelo da živi pod vlašću »đaurskog cara« i iseljavalo se u turske provincije Balkanskog poluostrva. Godine 1689. austrijske trupe su zauzele Udbinu i tada su po-

čela preseljavanja muslimana u one krajeve, za koje su smatrali, da ne mogu pasti u ruke »nevernika«.

Mnogi od tih muslimanskih naseljenika naselili su se i iz drugih, ranije turskih krajeva, po Bosni, te su se tako, doselili i prvi stanovnici Prijedora. Ranije je na tome mestu postojala šuma zvana Lug.

Okolni brdski tereni Prijedora bili su ranije slabo naseljeni, a zemlja kultivisana i osposobljena za obradu. Tu su mogli doći samo pojedinci i manje porodice. Prostraniji ravničarski predeli s obe strane Sane služili su kao plandište i ispašišta za stoku, a podesniji malo uzdignutiji delovi i kao žitna polja. Veće grupe izbeglica tražile su šire i slabo naseljene predele. Položaj današnjeg grada — Prijedora je odgovarao njihovim potrebama. Verovatno su prvi doseljenici iz Like i Udbine zatekli po nekog starosedeoca — nemuslimana kojima je ostrvo »Svinjarice« na desnoj strani Sane služilo kao plandište za njihove svinje i drugu krupnu stoku. Položaj »Svinjarice» privukao je pažnju izbeglica te ga počeše postepeno naseljavati. Okolni teren bio je vrlo šumovit i izgradnja drvenih kuća nije predstavljala problem. Naseljenici su postepeno dolazili, sekli šumu, gradili kuće a zemljište kultivisali za obradu.

Prema predanju prvi se naseljava Hadži-Paša, odnosno Crni Paša, bivši aga na Udbini. Njegovi prvi potomci prozvaše se Hadži-pašići. Hadži-Pašin sin, Hadži Šaban, unuk Ibrahim-beg i praunuk Mehmed-beg su bili kapetani Prijedora, pa se njihovo potomstvo prozva Kapetanovići.

Najstariji deo Prijedora nastao je na ostrvu »Svinjarici«. Pretpostavlja se da je ovaj teren izabran radi lakše odbrane od eventualnog neprijatelja. Sana je u to vreme bila značajna saobraćajnica, pa je i to verovatno uticalo na izbor mesta ovog naselja.

Rubom nekadašnje Svinjarice podignuto je utvrđenje sagrađeno od drvenog materijala, između koga je nasut debeo sloj zemlje. Ove su utvrde podizane na brzinu i privremeno, obično u ravničarskim kra-

jevima gde je bilo više šume nego kamena. Kao mnoge tako i ova palanka je kasnije izgrađena i izrasla u grad — kamenu tvrđavu sa tri ulazne kapije, Dizdarevom kulom i barutanom. Izgradnja se verovatno obavila u doba sultana Mahmuda I. (1730—1754. g.)

Grad je sa jugozapadne strane bio osiguran rekom Sanom, a sa severoistične i severne močvarnom uvalom. Sa malo truda i rada ova se uvala produbila, zemlja iskopala i nasula među drvenu građu da u slučaju neprijateljskog napada služi kao jači odbrambeni bedem. Nekadašnja močvarna uvala, a sada plitko iskopani kanal (jendek) je leglo mnogih vodenih parazita, a naročito žaba, zbog čega je dobio ime »Berek« (žabljak). Pretvaranjem palanke u grad, Berek se morao još produbljivati i jedan deo Sane njegovim koritom navratiti. Time je grad imao sigurniju i lakšu odbranu od neprijatelja. Prokopavanje kanala za normalan tok dela vode susedne reke oko srednjovekovnih turskih utvrda u ravničarskim krajevima je ustaljena praksa.

Grad je imao sve rodove vojske i svoga Dizdara (Kastelana). Godine 1835. imao je 15 topova od kojih su dva bila neispravna. Jedan od tih topova čuva se danas u Zavičajnom muzeju u Prijedoru.

Prijedor je od prvih dana svoga bržeg razvoja imao u sastavu svoje gradske posade i jednu vojnu dobrovoljačku jedinicu sastavljenu od meštana. To je dobar dokaz njegove strategijske važnosti i geografskog položaja u ovom delu Bosanske krajine. Dobrovoljci su kao i ostala posada postavljani beratom. Posle ovih dogradnji na gradu su se nalazile tri kule. Prva, zvana »Šuplja« imala je svod, ispod koga su mogla proći kola. Druge dve su se zvale »Grozdanića« i »Gradska«. Opravljana je 1768. god., što se vidi po narudžbi eksera i okova izvršenoj u Kreševu i Fojnici. Na kulama su smešteni topovi. Tvrđava je postojala do dolaska Austrijanaca, koji su je srušili kao nepotrebnu 1890. godine, a sa izvađenim kamenom popločane su ulice u novom delu grada.

Na raskrsnici glavnih puteva u gradu je sagrađena džamija poznata pod imenom Sultan Mahmuda I. Iznad vrata džamije uzidana je kamena ploča sa natpisom na arapskom jeziku reljefno-isklesanom, veličine 34 × 27 cm. Sa nje se čita ovaj tekst:

Prevod:

»Dobrotvor i dobročinitelj Sultan Mahmud I.
Bog mu ovekovečio vladavinu,
u šabanu 1160. god.« (1747.).

TRGOVAČKA ULICA U PRIJEDORU

POREKLO STANOVNIŠTVA

Rečeno je već, da prvo stanovništvo Prijedora potiče od muslimana prebeglih iz Like. Nakon novog rata 1739. god. granice su ponovo pomerene u korist Turske, Prijedor s okolinom našao se na sigurnijem delu teritorije, te je došlo do novog naseljavanja i izvan zidina grada. Prvi doseljenici bili su Pašići, Ali-Pašići nazvani izgleda, po spomenutom paši, docnije zvani Kapetanovići. Zatim su se doselili Suljanovići, Crnolići (ranije zvani Dizdarevići), Babići, Rešići, Egići, Grozdanići, Čanići i Klobdžići. Još u ovom veku bilo u Lici Grozdanića, Čanića i Klobdžića, ali oni nisu muslimani. Te porodice su dobile veće parcele zemlje naseljeni pravoslavnim i siromašnim muslimanskim stanovništvom, sa obavezom, da u slučaju rata podignu izvestan broj vojnika.

Druge muslimanske porodice naselile su se u XIX veku iz okolnih mesta iz Anišića, Lušci Palanke (oba mesta su u okoliii Sanskog Mosta) iz Ljubije, Hambarina, Čejreka, Tomašice, Kozarca i Čarakova. Docnije, tokom toga veka, doseljavale su se muslimanske porodice i iz daljih krajeva Bosne — iz Kulenvakufa, Bihaća, Ključa, Bosanske Dubice, Cazina — iz drugih krajeva tadašnje Turske, — Đakovice, Elbasana, Prizrena, Tikveša, Podgorice, pa čak i iz Male Azije.

Prve pravoslavne porodice naselile su se iz obližnjih sela (iz okoline Prijedora, Sanskog Mosta i Glamoča) oko 1790. i 1820. g., ali jož u to vreme naseljavali su se pravoslavni i iz drugih udaljenijih krajeva, iz Makedonije, Stare Srbije i Hercegovine. Među starijim doseljenicima bila je samo jedna katolička porodica, koja se nastanila u Prijedoru oko 1820. god.

Veći broj katolika došao je za vreme austrijske okupacije. Uoči te okupacije doselila se jedna jevrejska porodica, a ostale za vreme okupacije.

Naseljenici iz obližnjih sela bavili su se obično raznim zanatima, najviše kovačkim, pekarskim, kalajdžijskim i terzijskim. Ostali, ako bi imali više novaca bavili su se trgovinom. Među njima su se naročito isticali Hercegovci.

PRIJEDOR U XVIII VEKU

Prijedor je od svoga postanka bio u sastavu kadiluka Kostajničke bekije, čije je sedište bilo u Kozarcu. Pojačan vodeni saobraćaj plovnom Sanom, a kasnije izgradnjom železničke pruge, Prijedor se naglo razvio i zatvorio tržišta okolnih jačih naselja. Interesi stanovništva diktirali su da se i sudsko-administrativna uprava nalazi u njihovoj sredini. Sredinom XVIII veka Prijedor postaje samostalan kadiluk (srez) i obuhvata područje današnjeg narodnog odbora opštine: Kozarac, Omarske, Prijedora i Ljubije.

Nadležnost prijedorskog kadije u početku bila je dosta skučena. Tek 1285. (1868.) godine daje mu se u nadležnost istraga i suđenje o krivičnom predmetu razbojništva i to samo u slučajevima koji podležu plaćanju novčane kazne. Krivični predmeti razbojništva za koje je predviđena neka teža kazna ostaju i dalje u nadležnosti bihaćkog kadije.

Negde sredinom XVIII veka, posle beogradskog mira sklopljenog 1739. godine, Prijedor je postao sedište kapetanije, pored Petrovca, Maglaja i Tare. Prvi spomen te kapetanije datira iz 1757. godine. Njena teritorija sastavljena je od krajeva dotadašnje Kamen-

ISTORIJSKI INSTITUT BIBLIOTEKA

gradske (Staromajdanske), Novske i Kozaračke kapetanije. Prvi kapetan bio je Hadži Šaban, prema predanju sin već pomenutog Hadži Paše. On je sa gradiškim kapetanom kupio 1757. godine jedan čifluk u selu Romanovići. Učestvovao je u poslednjem austro-turskom ratu (1788—1791). Umro je u Kulenvakufu oko 1795. god., u čijoj blizini je i sahranjen. Bio je jedan od retkih kapetana Hadžija.

Šabana je na kapetanskom položaju nasledio njegov sin Ibrahim, što je potvrđeno beratom 1799. godine. Bio je beg i uživao je dnevnicu od 100 akči.

U Prijedoru su bili zastupljeni svi rodovi vojske. Bilo je i pripadnika tako retkog broja vojske kao što su djonlije. Vremenom broj vojnika je uvećavan. Njegov mustahfiz (čuvar grada) nije uživao timar (spahiluk) ,već je dobio platu.

Od svog postanka Prijedor je pripadao prema sudsko-teritorijalnoj podeli kostajničkog kadiluka, a od sredine XVIII veka postao je samostalan kadiluk. U njegovoj blizini nalazio se u ono vreme samostalan agaluk u Tabanovićima, jednom selu prema Dubici, koje danas više ne postoji.

Tridesetih godina 18. veka harala je po Bosni, pa i po Prijedoru vrlo teška epidemija kuge. Prema predanju, posle tog pomora bilo je ostalo u Prijedoru samo tri dućana.

U neposrednoj blizini Prijedora vođene su borbe i za vreme prvog austro-turskog rata u 18. veku, onog, koji je vođen od 1716. do 1718. godine. Austrijske trupe bile su zauzele najpre Bosanski Brod i Gradišku, a docnije Dubicu i Kostajnicu i napredovale prema ovoj varoši. Opsedale su i Novi, ali bez uspeha.

Bosanska krajina bila je ratno poprište i za vreme austro-turskog rata od 1737—1739. godine. U ovome ratu došlo je i do jedne velike bitke za Banja Luku, u leto 1737. godine. Austrijska vojska bila je opkolila ovaj grad sa, za ono vreme, znatnim snagama, ali je ipak bila potučena. Iduće 1738. godine Austrijanci su bili izvršili dva značajnija napada na Novi i Kozarac.

PERIOD »DUBIČKOG RATA«

Uoči poslednjeg austro-turskog rata (1799—1791.), nazvanog u Bosni »dubičkim«, austrijske vojne vlasti vršile su opsežna uhođenja terena predstojećih ratnih operacija u Bosni i Srbiji. Zahvaljujući tome, sačuvan je prvi opširniji opis Prijedora i njegove okoline iz 1785. godine. Ovim krajem bio je tada prožao austrijski zastavnik Božić i on je o Prijedoru ostavio sledeće zabeleške:

»To je utvrđeno mesto od pedeset do šezdeset turskih kuća. Put vodi preko polja i kroz nešto pošumljeni predeo duž Sane, na čijoj se levoj obali nalazi jedan slab čardak — u jednoj dolini širokoj oko 200 koraka. Istočno na tri četvrtine časa hoda nalazi se jedan mlin. Tu se širina doline menja u proseku od dvesta do trista koraka i opkoljena je bregovima; zapadni su strmi i šumoviti, a istočni nastanjeni i dobro obrađeni; ispresecani su malim ali dubokim dolinicama. Odatle put vodi kroz livade sa nešto šume i preko nekoliko beznačajnih potočića. Kroz sat i tri četvrti nailazi se na još jedan mlin, a kroz nekoliko minuta na treći, na petnaest minuta idući kroz polja na izvore i nešto baruština. Ovde je put uzan i teško prohodan. Odatle opet krivuda preko jedne žbunjem obrasle uzvišice skoro na jug, a posle četvrt časa preko jednog uskog prevoja kreće se opet ka severu. Odatle posle pet do šest stotina koraka okreće opet na jug preko jedne vrlo strme kamene uzvišice do jednog izvora obraslog žbunjem i močvarom. Tu se ponovo pruža dolina široka 1500—2000 koraka obrađena i opkoljena ne tako strmim

bregovima. Dalje, put vodi preko livada, nešto pošumljenih, sa dva duboko usečena izvora. Tu ima dva dugačka mosta, koja se nalaze u lošem stanju. Kod jednog od ovih izvora, blizu mostića ka zapadu postoji jedna mala vodenica od koje se za pola sata stiže do varoši.

Ona se nalazi na desnoj obali Sane u širokoj dolini. Grad se sastoji iz jednog izduženog, nepravilnog četvorougla, čija je istočna strana duga sto trideset koraka. Zapadna strana je na vodi, gde se nalazi samo jedna okrugla, šindrom pokrivena kula. Prema jugu duga je tristopedeset koraka, a severni deo je izdužen u jedan ugao i dug četiri stotine koraka. Opkoljen je dvostrukim zidom, visokim deset, širokim četristo. Spoljni je udaljen od unutrašnjeg sedam do osam stopa; sklon je padu. Na severnoj strani nalaze se samo dve manje kule. Na uglovima ispunjen je zemljom, podešen za topovska ležišta. Ugao tvrđave prema jugu čini takođe manju kulu istih osobina kao spomenute, a i jugoistočni ugao je podešen za ležišta topa. Oko zida prema Sani nalazi se rov dubok pet do šest stopa i močvaran. Na severnom delu nalazi se jedan loš drveni most — sto šezdeset koraka dug, tri i po širok, — a na istočnom jedan dosta dobar — devedeset koraka dug, četiri širok — sa dve kapije.

Kuće su kao i džamija, od drveta. Jedino je kapetanov stan utvrđen jednim, pedeset koraka dugim, dve stope debelim i osam stopa visokim zidom. Podgrađa se sastoji od slabih drvenih koliba građenih vrlo blizu utvrđenja.

Najbliža brda su udaljena oko tri hiljade koraka. Samo su istočna pošumljena i mahom obrađena. Na istoku se nalaze livade sa visokim drvećem. Sana je ovde duboka pet do šest stopa, a široka 225 koraka. Niske obale su peskovite i izmešane sa kamenjem. Odatle do Kozarca ima jedan i po čas hoda«.

Austrijska vrhovna komanda bila je razradila opsežan plan o osvajanju Bosne. Prema tome planu njene

snage trebalo je najpre, da zauzmu turske gradove kraj Save, a zatim da izvrše drugi prodor iz Hrvatske, Krajine i Slavonije. Ali već pri prvom napadu na Dubicu njene trupe doživele su poraz. Docnije su pokušavale da osvoje ovaj grad sa jačim snagama, ali su Turci bili pružili snažan otpor. Kada su bili odlučili da izvrše opšti juriš, Turci su prebacili nove trupe preko Kozare, koje su uništile jedan austrijski odred, a zatim je bio izvršen napad na glavni austrijski logor. Austrijanci su uspeli da odbiju neprijatelja, ali su njihovi komandanti potom ipak rešili, da povuku svoje čete. Ovaj poraz učinio je jak utisak među bosanskim stanovništvom, pa je prema njemu, ceo ovaj rat nazvan dubičkim.

Pri ovakvim prilikama naš živalj se bio našao u vrlo teškoj situaciji. Seljaci oko Kozare su ostali neutralni da bi prema trenutnim okolnostima jatakovali bilo Austrijancima bilo turskom kapetanu u Prijedoru. U avgustu 1789. godine austrijskoj vojsci bilo je pošlo za rukom, da očisti predele između Save, Une i Kozare i tada se osetila potreba za stvaranjem vojnih snaga od domaćeg stanovništva. Ujesen te godine pojavila se takva »prosarska i kozarska milicija«. To je bio poseban frajkor (veća dobrovoljačka jedinica), sastavljena od dve čete sa oko 1000 ljudi. Ta milicija, koja je imala na raspolagnju jedno pionirsko odelenje, bila je prikupljena pretežno iz redova seljaka sa Kozare. Do kraja oktobra 1788. bilo je stupilo nekih 760 Bosanaca u ovu formaciju. Veliki deo njenih oficira i vojnika ostao je u vojsci do kraja toga rata. Vojnici za ovu miliciju bili su regrutovani i silom. U to vreme austrijski Dvorski ratni savet bio je izdao jednu naredbu, da se u vojsku natera sve za rat sposobno muško stanovništvo među onima, koji su prebegli iz ratom ugroženih krajeva.

Ova milicija, kao predstraža austrijske regularne vojske, držala je liniju preko Prosare, potoka Rakovice i Kozare, na selo Dragotinju, do preko Sane. Tu je održavala vezu sa redovnom vojskom, koja se nalazila oko

Novog. Štiteći od Austrijanaca oslobođene krajeve oko Dubice i Kostajnice, ova milicija je bila blokirala puteve i planinske staze i vršila manje napade, dalje u unutrašnjost pod turskom vlašću, ugrožavajući obližnje gradove Gradišku, Banja Luku, Kozarac, Prijedor i Majdan.

Austrijanci su bili odlučili, da i po treći put napadnu Dubicu. Avgusta 1788. prešli su Unu, pri čemu su dva odreda dobrovoljaca od po sto ljudi išli kao predhodnica i uznemiravali Turke na Kozari. Austrijske trupe su opkolile Dubicu odbacivši neprijatelja na Kozaru, dok su se čete dobrovoljaca i dalje nalazile oko ove planine. Već u ruševinama dubički grad se predao, a zatim su Austrijanci zauzeli Novi, a 1789. i Gradišku. U opsadi Gradiške učestvovali su i borci bosanskog frajkora.

Uviđajući koliku im smetnju pričinjava austrijska milicija na Kozari, Turci su juna 1789. izvršili na nju jedan veliki napad kod sela Jelovca sa šest hiljada ljudi. Milicija je bila primorana da se povuče ka Dubici, ali je već avgusta austrijska redovna vojska primorala Turke da se opet povuku preko Kozare. Turci su tada ponovili napad na miliciju, i naterali je još jednom na povlačenje, dok nisu pristigle nove austrijske trupe i po drugi put naterale Turke na povlačenje ka Prijedoru.

Nove veće ratne operacije preduzete su uleto 1790. godine. General de Ven opseo je Cetin, pri čemu je i milicija uzela učešća, imajući kao glavni zadatak da vrši upade u tursku pozadinu i time sprečava neprijatelja da pruži pomoć opsađenoj tvrđavi. U tome cilju milicija je 11. juna doprla do Prijedora i popalila mu podgrađe.

Ali oktobra 1790. godine prestao je rat. Zbog toga je raspuštena milicija sa Kozare. Njeni borci su tada dobili platu za sedam dana. Manji deo prešao je u austrijsku Vojnu krajinu, dok je oko četiri stotine ostalo u svome zavičaju pod Turcima.

PRIJEDOR PRED PRVI SRPSKI USTANAK

Početkom XIX veka Prijedor ima mahale (ulice): Grad, opkoljen Berekom i Sanom, Zagrad — ulica iza Grada prema Bosanskom Novom, Ograde, — prostor oko današnje pravoslavne crkve i osnovne škole »Mladen Stojanović«, Čaršija — prostor od današnjeg betonskog mosta na Bereku, ulica Maršala Tita, do prvog raskršća (prema Poharskoj) odakle se nastavlja mahala Majkovača do železničke pruge. Od železničke pruge severoistočno protežu se Urije (ispasišta). Severno od Urija je Puharska, poznato naselje i pre dolaska Turaka.

Prijedor se spominje u Turskim dokumentima uvek pod imenom P r i d o r. Verovatno je taj naziv izveden od našeg glagola pridrijeti (prodreti). Prema narodnom predanju, Sana je nekada tekla nešto zapadnije ispod samih brda i današnjeg naselja Hambarina. Tokom vremena ona je promenila svoj tok, pridrijela (prodrijela) polje nešto severoistočnije i taj teren je nazvan Pridor.

U narodu i danas postoji poznat naziv »Suhi Pridor« kao naziv za prijedorsko polje s leve strane Sane prema Hanbarinama i naziv »Mokri Pridor« prostor s desne strane Sane. Prema tome naselje Pridor se postepeno razvija u baruštini i močvari, ali na strategijski važnom mestu.

Znatnije posledice od poslednjeg austro-turskog rata imalo je za stanovništvo Prijedora i njegove okoline prvi srpski ustanak, kao i na ostale krajeve nastanjene Srbima.

Prvi znak uticaja ustanka bio je jačanje hajdučije. Hajduci iz Bosanske krajine odlazili su u Srbiju, vraćali se i nastavili četovanje u svome kraju. Na Kozari je delovala četa harambaša Rendića, kod koje su se bile sklonile ubice banjolučkog kapetana, 1807. i njegovog sina Kur-bega, iduće, 1808. godine. Dolazili su i srbijanski hajduci, povezali se sa domaćim i širili revolucionarnu propagandu. Njihove čete dospevale su do Kozare.

Ustanak je doveo do mobilizacije bosanskih muslimana. Zbog rata sa ustanicima hrišćanski seljaci u Bosanskoj krajini bili su obavezni da plaćaju vanredni prirez u iznosu od 12—20 groša od kuće. Jož 1806. zbog straha od pobune, Turci su hteli da razoružaju svoju raju, ali po savetu vezira od toga su odustali.

Naročit utisak ostavila je ustanička pobeda na Mišaru. U to vreme jedan sveštenik iz Prijedora je pisao: »Trpljivo sam podnosio turski jaram kao i svi pravoslavni nadajući se da Karađorđe i nas oslobodi i pod svoje pokroviteljstvo primi.« Pri takvom raspoloženju kod Srba u Bosanskoj krajini je od jeseni 1806. počela sazrevati misao o buni. Zbog toga su Turci još tada pomišljali da organizuju leteće odrede radi održavanja raje u pokornosti.

1807. uporedo sa ustaničkom ofanzivom na Bosnu njihove hajdučke čete dolazile su do Kozare. Po Bosanskoj krajini širio se glas, da je ustanička vojska pred Sarajevom. Te godine počelo je i pripremanje takozvane Jančićeve bune u Bosanskoj krajini. Turski leteći odredi su već krstarili po ovom kraju. A na Kozari se nalazila hajdučka četa popa Gavra.

Kada je 1909. godine preduzeta nova ofanziva ustanika na Bosnu, muslimani iz Gradiške, Novog, Dubice i Prijedora bili su primorani da ostanu kod svojih kuća, strahujući od ustanka domaćih hrišćana. Kada je uleto te godine premešten prijedorski dizdar (komandant grada) Alija sa većim delom posade u Dubicu, ostaje u prijedorskoj tvrđavi samo mali broj vojnika. Zbog toga je bosanski vezir predložio Porti,

(što je prihvaćeno) da se u Prijedoru, pošto je važan grad i na udaru postavi posada od četrdeset ljudi sa jednim agom. Agi je bila određena plata od 50, a svima ostalim članovima posade 1.955 akči dnevno.

Uleto te godine tajna ustanička organizacija na čelu sa Jovanom Jančićem Sarajlijom, koji je održavao veze sa Srbijom i dalmatinskim episkopom Kraljevićem, bila je već obuhvatila sve Srbima nastanjene srezove između Une i reke Bosne. Organizatori ovog Ustanka oko Kozare bili su sveštenici. Ustaničko vođstvo bilo je planiralo osvajanje Gradiške, Dubice i Banja Luke. Ustanak je počeo ujesen 1809. kada su krajiški muslimani morali da krenu na Drinu.

Prema dogovoru seljaci su bili počeli da se okupljaju oko Gradiške 23. septembra. Vrlo brzo ustanak je zahvatio i okolinu Dubice, Kozarca i Prijedora. Okolinu Kozare pobunio je pop Gavra. Bili su zapucali topovi na Prijedorskoj tvrđavi. Muslimani su se sklanjali u gradove, a ustanici su krili svoje porodice po planinama.

Ali ovaj ustanak nije bio dugog veka. Njegov vođa Jančić bio je uhvaćen već posle dva dana i pogubljen. Do napada na gradove nije ni došlo. Očekivana pomoć od Austrijanaca ne samo što nije prispela, već su se austrijske pogranične vlasti pokazale naklonjene Turcima. Turske čete poslate na Srbiju vraćene su i upućene na krajiške ustanike. Najviše borbi bilo je na Kozari. Tu se ustanici održali još 7. oktobra. Zbog toga je na njih pošao bihaćki kapetan Rustan-beg sa 1.200 momaka. Bihaćki i krupski muslimani su se koncentrisali kod Rujiške i tu očekivali, da vide, da li je potrebna njihova pomoć. Na Kozari se nalazio i banjolučki Hasan-paša.

Kada su ustanici pohvatani, dovođeni su kod begovskog čardaka u selo Matiće i tu masovno nabijani živi na kolac. Ovo selo bilo je važan centar i ove i sledećih buna, te ju je narod prozvao »prva mašička buna«. Ugušujući ustanak turske čete počinile su velika zverstva, paleći i pljačkajući seljačka imanja,

tako da su čak mnogi mirniji muslimanski posednici morali da ustanu protiv toga, braneći svoje kmetove. Zato je krajem oktobra bilo objavljeno, da se svako može mirno vratiti svojoj kući i ubiti svakog, koji dalje pljačka.

Posle ugušenja Jančićeve bune Prijedor je posetio jedan stranac, francuski konzul. On je bio kod kapetana Ibrahim-bega i zabeležio je, da mu je kuća, mada drvena kao i ostale u ovom mestu, čista.

Ibrahim-beg je umro od kuge 1815. godine. Njegov sarkofag, na kome su, sa strane, bile ispisane rečenice iz Korana, bio je sačuvan još u periodu između dva rata. Njega je nasledio sin jedinac Mehmed, poslednji prijedorski kapetan, jer su sve bosanske kapetanije ukinute 1835. godine. On je i posle toga živeo u Prijedoru, gde je i umro 1860. godine.

KUPALIŠTE NA SANI

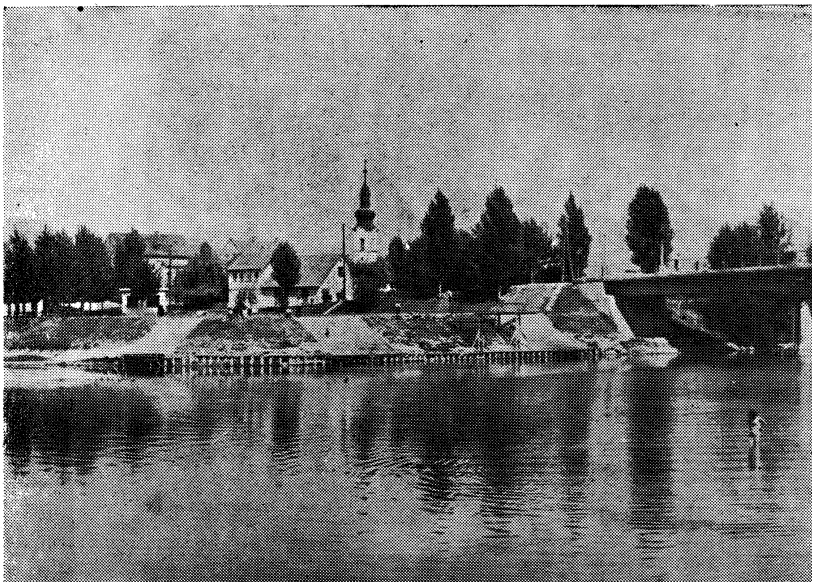

PRVA POLOVINA DEVETNAESTOG VEKA

Ovaj period, kao i docnijih godina, sve do austrijske okupacije, predstavlja vreme, kada je kriza turskog režima u Bosni bila došla do vrhunca. To je razdoblje velikog ugnjetavanja i eksploatacije njenog hrišćanskog življa od strane muslimanskih gospodara, pokušaja reformi centralne vlade u Carigradu, protiv kojih su se mesni feudalci ogorčeno bunili i sve jačih pokreta potlačene raje. Posle Jančićeve bune, došlo je do novog ustanak bosanskih Srba 1834. godine.

Ali i pre obe bune pojavio se jedan veliki pokret feudalaca, poznat u istoriji, po imenu njegovog vođe Husein kapetana Gradaščevića 1831. godine. Samo izgleda, da se prijedorski muslimani nisu bili pridružili gradačkom kapetanu, jer kada je on počeo da vodi svoje protivnike iz Prijedora su bili pobegli mnogi ugledni ljudi.

Posle dve godine 1833. počelo je organizovanje takozvane »pop Jovičine bune« u banjoločkoj, bijeljinskoj, tuzlanskoj i derventskoj nahiji«. I ova buna je krvavo ugušena za nekoliko dana.

U ovome razdoblju Prijedor je izgubio značaj kao krajiško utvrđenje prema austrijskoj granici. Ono je, doduše, još 1833. godine imalo 14 topova od kojih dva neispravna, sa dosta municije, ali je već bilo u raspadanju. 1851. napustila ga je njegova posada.

Novi talas nereda zahvatio je Bosnu počev od četrdesetih godina, za vreme reforme vladavine sultana Abdul Medžida. Porta je postavljala vezire sa zadatkom da nateraju bosanske feudalce da prime reforme,

ali sa vrlo malo uspeha. Tako su i u Prijedoru uproleće 1848. godine objavljene reformne odluke pred mesnim starešinama i sveštenstvom svih triju vera. Ali su muslimani posle toga istukli jednog starca iz dubičke nahije, što je prisustvovao tom objavljivanju. Eksploatacija raje od strane feudalaca bila je u Bosanskoj krajini najžešća u to vreme, te se smatralo da svakog trenutka može doći do bune, feudalci su bili prema centralnim turskim vlastima najosioniji i pružali najjači otpor reformama.

Oni su se pobunili 1843. godine, posle čega su garnizoni sastavljeni od Šiptara bili povučeni iz Krajine. Pobunili su se ponovo oktobra 1846. zbog uvođenja nove uniforme. Ova buna zahvatila je celu Krajinu. Bili su joj se pridružili »milom ili silom« muslimani Krupe, Majdana, Vakufa, Ključa, Petrovca, Prijedora i Novog. Govorilo se, da se tada oko Prijedora i Kozarca bilo okupilo nekih sedam do osam hiljada boraca. Protiv njih je krenuo sam vezir, koji ih je razbio kod Dobrinje. Potom je ušao u Banja Luku i pohvatane pobunjeničke vođe poslao u Carigrad. Do nove bune došlo je već 1848. godine. Nju je umirio bihaćki paša poslavši osamnaest vođa u zatvor u Travnik i iduće 1849. godine bune se feudalci zbog novog razreza poreza. I ovaj put krenuo je na njih vezir, čiji su komandanti slali obaveštenja i savete pobunjenicima. Epidemija kolere onemogućila je ovu ekspediciju, tako da se sve svelo samo na to, što je i hrišćanska i muslimanska sirotinja morala da strada učešćem u vezirovoj komori.

OMER-PAŠINO DOBA I BUNA SELJAKA 1858. GODINE

Stalni nemiri i neuspeh u sprovođenju reformi naterali su Portu, da u Bosnu pošalje jednog energičnog komandanta, Omer-pašu Latasa, poturčenog Srbina. Ubrzo posle njegovog dolaska izbila je nova buna krajiških feudalaca zbog regrutovanja i nove organizacije zemlje ujesen 1850. godine. Ali je Omer-paša preduzeo odlučne mere. Sa malom vojskom lako je pobedio slabo organizovane buntovnike. Oni su bili odustali od otpora čim se Omer-paša pojavio u Prijedoru. I nova buna praćena teretom hrišćanske raje prošla je bez uspeha, iako su pobunjenici bili uspeli, da za neko vreme zavladaju Jajcem i Banjom Lukom. Pod Omerovom vlašću Travnik se bio brzo napunio pohvatanim vođama buna iz cele Bosne koji su tu, vezani u lance, bili zadržani na prinudnom radu.

Pošto nemiri i teška eksploatacija seljaka nisu ni dalje prestajali planula je 1858. godine nova buna krajiških Srba. Buna je započela u Ivanjskoj u Krupskoj nahiji. Seljaci ovoga sela, zaplašeni od ranije, prepoznali su u jednoj turskoj hajdučkoj poteri poreske izvršioce i pripucali na njih. Odmah posle ove prve borbe, ustala su i okolna sela. Pošto se ova prva pobuna ubrzo smirila, podigli su se, posle manje od mesec dana, juna meseca 1859. godine, seljaci kozaračke nahije. Ovde su bunu izazvali zakupnici desetine svojim preteranim zahtevima i zlostavljanjima. Za dva dana Turci su bili proterani u Novi, a jedan odred od šest stotina Srba pripremao, se da napadne na ovaj grad. Prema nekim vestima, bilo se okupilo oko 3.000 hrišćana kod Garače. Oni su popalili muslilanska imanja

od Sanske doline do Une, dok su Turci izazvali prebegavanje hrišćanskog civilnog stanovništva u Austriju. Borbe su se vodile u celom kraju između Novog i Ivanjske. Seljačke čete krstarile su krajiškim srezovima i bunili dotle mirna sela. Uskoro su bunom bili zahvaćeni srezovi novljanski, dubički, staromajdanski, prijedorski i kozarački, a i iz drugih su učestvovali pojedinci. Ovoj buni bili su se pridružili osim Srba i nešto katolika. Njen centar je i dalje bila Ivanjska gde su se uskoro pojavile hajdučke starešine Petar-Pecija Popović, koji je preuzeo komandu nad ustaničkim četama, Petar Garača i mladi revolucionari Risto Jeić i Simo Ćosić.

Posle prvog većeg uspešnog boja kod Doljana na Uni, u kome je bilo poginulo i ranjeno oko sto Turaka došlo je do nove veće borbe kod Libnika u srezu Sanski Most. Kod tog mesta su Turci iz travničkog i bihaćkog sandžaka posle snažnog otpora ustanika, uspeli da ih potisnu. Tada je spaljen pravoslavni manastir kod Starog Majdana. Ali Ustanak se i dalje razvijao, pa je bosanski vezir rešio da ga uguši pomoću neredovnih četa muslimanskih dobrovoljaca koje su prevazilazile sve u nasiljima i pljačkanju.

U to vreme — jula 1858. — ustaničke snage bile su prekinule vezu između Novoga i Prijedora, gde su se sklanjali mnogi muslimani iz okoline. U busiji kod Prijedora, nalazio se jedan od ustaničkih logora. Odavde su ustanici bili uputili jedan proglas, u kome je traženo od aga i begova prijedorskog sreza, da im predadu svoje posede i odu iz Krajine, preteći im, da će ih oterati, ako na to ne pristanu svojevoljno. Izjavljivali su i da neće dirati muslimanske seljake i savetovali ih, da ostanu mirni kod svojih kuća.

Ali ni ovaj Ustanak nije mogao, dugo istrajati, niti doneti neke pozitivne rezultate. U prostoru između Novog i Dubice, bunu je ugušio Derviš-beg. On je koncentrisao svoje čete, mahom bašibozuke (neregularne trupe) iz banzolučkog sandžaka i Hercegovine u Dubici, Prijedoru i Novom. Samo u Dubici došlo je 13.

i 14. jula oko šest stotina pežaka i konjanika. Ustanici su se bili prikupili oko Dubice i Kostajnice odakle su nabavljali oružje iz Austrije. Utvrđivali su se obično u starim šančevima austrijskog generala Laudona iz doba »Dubičkog rata« kojih je bilo još dosta oko Dubice, Prijedora, Novog i Kozarca. Ti šančevi, ispunjeni još i porodicama učesnika ustanka predstavljali su sada slabu zaštitu.

Derviš-beg je počeo najpre da potiskuje ustanike iz dubičkog i prijedorskog sreza i Kozarca. Znatno nadmoćniji Turci su zauzimali jednu po jednu ustaničku poziciju, Gradinu u dubičkom i Brežičane, Vragolovo i Pogliedovo u prijedorskom, Jelovac, Uodvodište u Kozaračkom i, Dragutine i, novskom srezu.

Posle sloma ustanka pobunjeni krajiški Srbi su, kao i u ranijim sličnim slučajevima, prebegavali u Austriju. Turske vlasti su docnije zvale te izbeglice da se vrate, obećavajući im, da neće biti kažnjeni, ali im ovi nisu smeli poverovati.

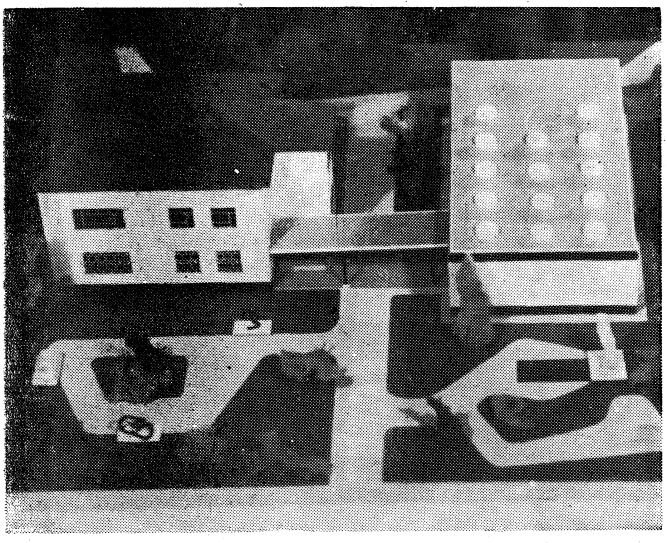

ZAVIČAJNI MUZEJ U PRIJEDORU

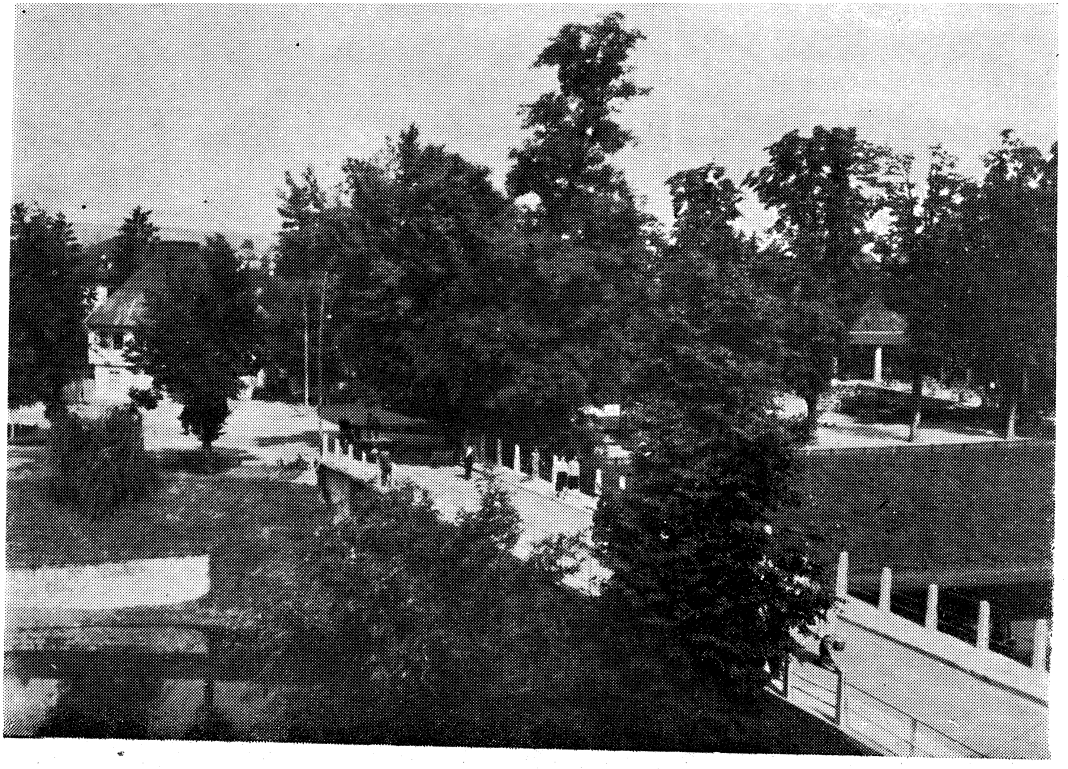

I posle ove neuspele bune, prilike se, ni u Bosni, ni u Bosanskoj krajini, nisu sredile. I dalje su trajali neredi i eksploatacija raje, čiji otpor nije prestajao. Samo je otvorenu bunu sada smenila pojačana hajdučija. 1872. godine pojavile su se znatnije hajdučke čete oko Tešnja, Livna i Prijedora. Za svakog uhvaćenog hajduka turske vlasti plaćale su po 200 medžidija. Ali ova hajdučija nije prestala sve do sledećeg ustanka 1875. godine i u njegovom pripremanju odigrala je važnu ulogu. Narod je sa hajducima održavao vezu i pomagao ih, te su vlasti bile primorane da povećaju broj zaptija — žandara.

Zakup desetine se stalno povećavao. U prijedorskom kadiluku bio je povećan 1873. u odnosu na prošlu za oko 110.000 groša, tako da se bez sile nije mogla naplatiti. A za 1874. je još više povećan — u prijedorskom kadiluku za nekih 116.000 groša. Zbog toga se niko nije usuđivao, da se primi zakupa, pa su je same vlasti morale uterivati. Seljaci su zbog toga tražili da je isplaćuju u naturi, ne bi li im ipak bilo mnogo olakšano. U jednom zapisniku iz ovoga vremena je zabeleženo: »...a lanjske godine (1874) kada je nas pet žitelja u Prijedor pred pašu došlo i kada se desetina u zakup davala, izjavismo mi paši da ćemo desetinu u naravi davati, pa pošto mi na novac pristati hotjeli nismo zaprijetio nam je, da će je dati desetarom.« Predpostavlja se, da je globljenje seljaka u Bosanskoj krajini bilo tada najnesnosnije baš u okolini Kostajnice i Prijedora.

Utvrđivanje zakupa dovelo je do silnog uzbuđenja po selima Bosanske krajine 1875. godine. 13. avgusta te godine došlo je stoga do nemira u okilini Prijedora, ali to nije dovelo do šireg oružanog revolta, jer su seljaci ubrzo pristali, da opet pregovaraju sa turskim vlastima.

Kada su turske vlasti uvidele, da seljaci ipak ne pristaju na toliku visinu zakupa, poslali su u sela zaptije radi njihovog zastrašivanja. A seljaci su u okolini Kostajnice, Gradiške, Dubice i Prijedora počeli da ih gone i ubijaju i time je počeo najveći ustanak bosanske raje u 19. veku od 1875.—1878. godine.

Prema jednom izveštaju, čija se potpuna verodostojnost ne može utvrditi, 15. avgusta 1875. godine upala je jedna grupa od 400 pobunjenih seljaka u Prijedor i izvršila pokolj među tamošnjim muslimanima. Kod Prijedora je tada bilo više zbegova, od kojih je najvažniji onaj, u šumi Bukova Kosa. Tu su se izbegli seljaci bili skupili da »se posavetuju što će činiti i svi u jedan glas zaključismo da ćemo u područje cesaro-kraljevske austro-ugarske države prebeći, pošto desetaru i spahiji, kako je desetar godišnji prihod procjenio, izmoć nebi mogli desetine i trećine.« Jedna grupa seljaka od 5—600 ljudi bila se skupila kod Porne, takođe kod Prijedora. Posle neuspeha s upućivanjem pismene molbe sultanu, bili su razbijeni i razbegli se, mahom u Austro-Ugarsku. Neki su se bili pridružili poznatom vođi ustanka iz 1858. Peciji na Kozari, koji se tu već nalazio sa četom od oko 300 ljudi. A još 14. avgusta stigao je na Kozaru Pero Babić, brat budućeg ustaničkog vojvode Goluba.

Prema ranije pripremljenom planu ustanak je trebalo da započne na Kozari, prilikom okupljanja naroda na slavu manastira Moštanice 18. avgusta, a zatim je trebalo, pored drugih gradova, opkoliti i Prijedor. Kao što se vidi, seljački nemiri zbog zakupa desetine, bili su preduhitrili tu odluku.

16 i 17. avgusta ustanak se bio naglo proširio, te je zaista i Prijedor bio opsednut. Bila je opsednuta i

Dubica, ali su ovu opsadu uskoro razbile turske čete iz Prijedora, Majdana i Kozarca. Prijedorski muslimani su i docnije veoma aktivno učestvovali i u borbama protiv ustanika.

U ovome ustanku Kozara je bila jedna od centara. Njegovo masovno razbuktavanje u neposrednoj blizini Prijedora nastalo je polovinom jula 1876. godine. Tada je sam grad bio ponovo opsednut i veza sa Banja Lukom prekinuta. Opsedioce su pomagali ustanici sa Kozare. Koliko je ovaj pokret u početku bio opasan, može se zaključiti po tome, što su Turci bili prinuđeni, da za njegovo savlađivanje upute nekoliko hiljada vojnika. Posle njihovog dolaska, jedan deo pobunjenih seljaka vratio se na svoja ognjišta, dok su se drugi sklonili sa porodicama na Kozaru, a zatim prebegli u Austro-Ugarsku. U avgustu ovaj pokret bio je već prestao.

Kao što je poznato odlukom Berlinskog kongresa, Bosna i Hercegovina bile su date na upravu Austro-Ugarskoj. U nekim krajevima Bosne, pa i u Bosanskoj krajini, bilo je tada došlo do oružanog otpora muslimana protiv novog okupatora, ali je sam Prijedor bio zaposednut bez borbe 31. jula 1878. godine.

ZGRADA NARODNOG ODBORA SREZA U PRIJEDORU

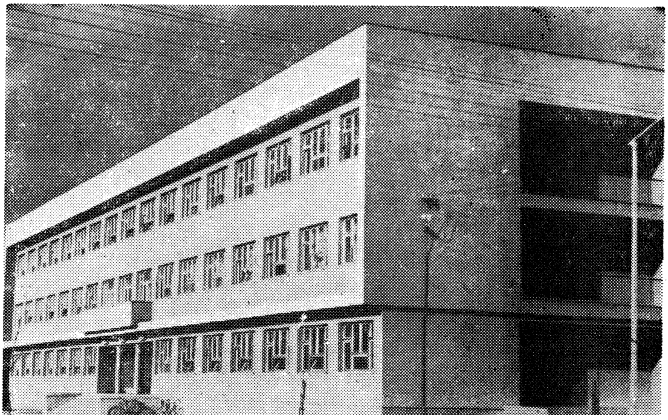

PRIVREDNE I KULTURNE PRILIKE POD TURSKOM VLAŠĆU U XIX VEKU

Iako pri veoma neredovnim prilikama Prijedor je prilično ojačao tokom ovog stoleća. Putopisac, franjevac Ivan Jukić ga beleži kao »slavni« grad, »koji poradi trgovine svaki dan raste«, sa oko 2.700 stanovnika, muslimana i Srba. I zaista, Prijedor je bio jedan od glavnih trgovačkih centara Bosanske krajine u ovo vreme.

Na njegov ekonomski polet povoljno je uticala i rečna veza preko Sane. Rečni saobraćaj bio je ranije vrlo živ; prema tradiciji, ovom rekom saobraćalo je tada oko 70 lađa. Pri visokom vodostaju one su mogle poneti i do 2.000 tovara robe. Te lađe su vukli šest do osam ljudi.

Glavni izvozni artikal bilo je gvožđe, jer su okolna nalazišta ove rude, pored Vareša i danas najvažnija u Bosni i Hercegovini. Gvožđe se kopalo u selima Tomašici i Sasini i u Ljubiji. Ova radinost unapredila je i Ljubiju, koja je pre više od jednoga veka predstavljala naselje sa oko 80 kuća. Tu je ruda topljena u široke ploče ili poluge, a odatle prevožena preko Sane, Unom i Savom sve do Beograda. Do naše današnje prestonice ovi transporti bi stizali za 15 dana. Ako ne bi i tu naišli na poovljnu cenu, trgovci su je odnosili dalje sve do Crnog mora.

Za prodato gvožđe kupovali bi so, rakiju, grnčariju i drugu robu i dovozili je do Prijedora. A drugi trgovci su u bisagama prodavali kafu, šećer, tkanine i druge artikle potrebne seljacima po okolini. Pravoslavni Srbi

su počeli da se bave trgovinom gvožđa tek posle bune od 1858. godine.

Pravoslavni Srbi su još pod turskom vlašću imali u Prijedoru svoju školu. U njoj se, kao i u ostalim drugim školama u Bosni i Hercegovini učilo čitati iz staroslovenskog bukvara i časlovca, i nešto iz veronauke. U to vreme bilo je prilično razvijeno, možda, primitivno slikarstvo. Sačuvano je dosta slikarskih radova, mahom samoukih autora. bez njihovog potpisa.

Razvoj trgovine imao je za posledice ekonomsko jačanje i proširenje grada. Polovinom XIX veka, izgrađena je u mestu srpska škola i crkva. Zemljište za školu, crkvu i groblje, kao i za crkvu na Pašincu, poklonio je Mehmed kapetan. U to vreme počinje i krčenje šuma i naseljavanje teritorije, na mestu gde se danas nalazi grad.

Prema turskom planu ministar građevina je 1869. godine potpisao ugovor sa društvom barona Hirša o izgradnji pruge, koja je trebalo da spoji Tursku sa mrežom austrougarskih željeznica. Ova željeznica je trebalo da ide na Sarajevo, zatim preko Sandžaka, Makedonije za Istambul. Ustvari to je bila želja da se poveže veliko carstvo, koje je inače sve više slabilo raznim unutrašnjim bunama. Treba napomenuti da se ostvarivanju ovoga plana naročito opiralo muslimansko stanovništvo, koje je, možda, izgradnjom pruge uviđalo skoru okupaciju Bosne. U vezi sa tim navodimo incident koji se dogodio 1871. godine u Prijedoru.

Kada je otpočela izgradnja pruge u Prijedoru je boravila grupa inženjera — Francuza koji su rukovodili radovima. Jednog dana ing. Lonas prelazeći preko mosta na Bereku bio je ubijen iz kavane od Hase Pijalića, zvanog Batice. Turske vlasti koje su vodile istragu otkrile su organizovanu grupu od 30 ljudi, koje su odveli u Vidin i tamo osudili na doživotnu robiju.

Ostvarujući plan izgradnje železnice 1873. godine društvo je izgradilo jednu deonicu od Dobrljina (granice Turske i Austrije) do Bania Luke i predalo je javnom saobraćaju u januaru 1873. godine. To je bila

ujedno i prva pruga u Bosni, koja je prolazila kroz Prijedor gde je bila izgrađena i železnička stanica. Izgradnjom pruge počinje širenje grada u pravcu železničke stanice

PRIJEDOR POSLE 1878. GODINE

»Provincije Bosnu i Hercegovinu će okupirati i administrirati Austro-Ugarska«, tako je bilo određeno 25-tim članom Berlinskog ugovora od 1878. na osnovu koga je vojska Habzbuške monarhije istoga leta ušla u te pokrajine. Izjava grofa Andrašija tadašnjeg austro-ugarskog ministra spoljnih poslova da će za tu okupaciju biti dovoljno nekoliko četa nisu se obistinila. Novog okupatora na više mesta dočekao je u priličnoj meri neorganizovan ali veoma oštar otpor naroda Bosne i Hercegovine. Beč je bio prinuđen da pošalje nekoliko divizija i da se okupacija produži na skoro nekoliko meseci. U julu mesecu u Prijedor su ušle austro-ugarske trupe.

Nova vlast i pored svečano preuzetih obaveza na Berlinskom kongresu po pitanju budućeg uređenja ovih oblasti sve je to pogazila, Bosna i Hercegovina bile su okupatorskim merama uklopljene u carinsko područje monarhije, a stanovništvo proglašeno podanicima nove države. Vojna obaveza je proširena i na to područje, te je čitav sistem dobio kolonizatorsko obeležje, a nova vlast nije ništa učinila da reši bitna pitanja preuzeta u obavezama na Berlinskom kongresu. Naročito nerešeno agrarno pitanje biće najteži problem koji će ostati otvoren.

Razumljivo da je takvo stanje izazivalo otpor koji nije prestajao sve do prvog svetskog rata.

Niz ustanaka tokom te uprave biil su jasan dokaz pravog stanja u okupiranim oblastima Bosne i Hercegovine. Ukidanje niza prava koja su postojala i za vreme turske vlasti izazivaće takođe niz pokreta. Gušenje crkveno-školske autonomije posebno srpskog stanovništva, a i drugog okupljaće narod oko svojih učitelja i crkvenih lica. U vezi s tim već 1896. narodni prvaci podnose takozvani »Prvi carski memorandum« verujući da će ličnim apelom na Franju Josifa povratiti nekadašnja prava i autonomiju. U tom cilju sa cele teritorije Bosne i Hercegovine naročito iz većih centara sakupljeni su potpisi i odneti caru u Beč. Iz Prijedora na memorandumu bili su potpisi Dimitrija Antonića i Sime Cvijića. U podnetoj peticiji potpisnici su zahtevali: slobodnu upotrebu srpskog imena i ćirilice u školi i van nje, slobodni izbor učitelja, osnivanje fondova školskih i crkvenih itd.

No ovi zahtevi su ostali bez odgovora. Vlasti su najstrožije postupile prema potpisnicima, te su na primer činovnici zabranili da kupuju u njihovim dućanima ili da stanuju kod njih, oduzete su im putne dozvole i zabranjeno svako putovanje, oduzimane im dozvole za trgovinu, a neki su bili i uhapšeni. Sličnu borbu vodilo je i muslimansko stanovništvo koje je bečki dvor raznim mahinacijama gledao da na svaki način primora da se iseli u Tursku, a na njihova mesta su počeli sistematski da naseljavaju Nemce i Mađare. Sve ove mere imale su za cilj da skrše svaki otpor naroda Bosne i Hercegovine i da pripreme teren da ovo područje i konačno uđe u sklop bečke monarhije.

Kada je 1908. godine proglašena aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austro:Ugarske, ona je izazvala otpor celokupnog naroda Bosne i Hercegovine. Aneksija je bila dokaz prave težnje Austro-Ugarske i njene imperijalističke politike prema našim narodima. Aneksiona kriza bila je izražena u nizu memoranduma potpisanih od najviđenijih ljudi i upućivanih bečkom dvoru. Iz Prijedora i okoline bilo je oko 10 potpisnika. Razumljivo da bečki dvor na ovo nije ni odgovorio,

aneksija je postala stvarnost, ali se zato Habzburška monarhija već sledećih godina oštro počela da obračunava sa svim ovim potpisnicima i narodnim prvacima.

Nezadovoljstvo se povećavalo iz dana u dan, te je često dolazilo i do krvavih nemira stanovništva a naročito pokreta seljaka, kao što je bio pokret 1910. godine. Novi okupator nije bio ništa učinio za nekoliko decenija upravljanja da reši bitna pitanja.

VELIKI POŽAR I OBNOVA VAROŠI

Noću 8. juna 1872. godine zapalio se dimnjak na Hamzića kafani, te kako je po nasreći te noći duvao neobično jak severni vetar požar je brzo zahvatio ćepenke i kuće koje su bile prekrivene šindrom (drveni krov), te se u tom strašnom požaru našao gotovo ceo grad. Na poziv željezničke stanice stigli su vatrogasci iz Kostajnice i Banja Luke, te su ugasili zgarišta kuća i dućana koji su tinjali još nekoliko dana. Ovim požarom izgorio je najveći deo grada i to od Majkovače pa sve do Kapetanove kuće (zgrade Zavičajnog muzeja.) Odmah posle požara u okolnim mestima formirani su odbori za pomoć postradalima (hrana, odeća i dr.). Kako je austrijska vlast davala novčane kredite za podizanje kuća posle ovog požara, proširila se verzija da su Austrijanci podmetnuli požar da bi posle mogli da sprovedu u delo regulacioni plan grada.

U požaru je izgorela srpska škola koja je i bila jedina u gradu, kao i pravoslavna crkva. Crkveno-školski odbor poslao je Simu Popovića zvanog Protića na ruski dvor u Petrograd da traži pomoć za izgradnju škole, te je po njegovom povratku i dobivena pomoć preko ruskog poslanstva u Beču u iznosu od 8.000 ru-

balja, s čime je 1884. godine podignuta nova srpska škola (današnja I osmogodišnja škola). 1891. godine sagrađena je nova pravoslavna crkva, a 1896. godine katolička crkva. Podignuta je još jedna osnovna škola 1898. godine (komunalna), nešto kasnije zasađene su lipe i napravljeno šetalište od grada, pored bivših zidina. Banjalučki trapisti otvorili su hotel »Kaiser Von Osterrcish« preko koga su plasirali svoje proizvode i vršili versku propagandu. Kako je Prijedor uglavnom bio naseljen srpskim i muslimanskim stanovništvom trapisti se nisu mogli duže zadržati, već su svoje zgrade prodali i otselili se za Banja Luku.

Austrijska okupacija unela je u ekonomskom i kulturnom pogledu novi duh. U ekonomskom Prijedor je povezan sa svojim zaleđem, od koga je ranije bio odvojen turskom granicom.

Početkom ovog veka preduzeće Štajnbas — dovelo je Prijedor u željezničku vezu sa Sanskim Mostom, Srneticom i Drvarom radi eksploatacije šume na Grmeču. Prijedor je na taj način došao preko Knina i Splita u jači dodir sa Dalmacijom.

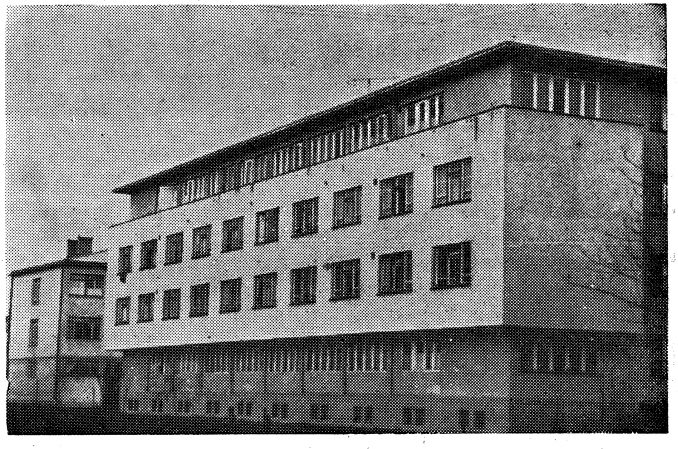

NOVA STANBENA ZGRADA

SELJAČKI POKRET U KRAJINI 1910. GODINE

Krajem jula 1910. godine iznenada je izbio pokret među seljacima kmetovima sreza bosansko-gradiškog, šireći se snažno i brzo u susedne srezove pa i Prijedorski da bi uskoro obuhvatio celu Bosansku krajinu i deo Posavine.

Uzrok ustanka bilo je odbijanje seljaka da dalje plaćaju spahijama trećinu i haka. Naime, Austro-Ugarska bila je na Berlinskom kongresu preuzela obavezu da izvrši agrarnu reformu u Bosni i Hercegovini, no u tom pravcu nije ništa učinjeno. Seljak je i dalje ostao u istom položaju kao i u periodu turske vlasti, a u nekim pitanjima još u težem. U takvoj situaciji seljaci kmetovi koji su sačinjavali najveći deo stanovništva bili su nezadovoljni. Razvitak kapitalizma posle okupacije 1878. još više je pogoršavao njihov položaj, te seljak nije bio više u stanju da odgovara obavezama prema spahijama i prema državi. Radi toga sve veći broj seljaka se pauperizuje i propada, te dolazi u grad da nudi svoju veoma jevtinu radnu snagu. No još nema neke velike industrije koja bi apsorbovala ovaj višak radne snage, te je sve veći broj beskućnika i nezaposlenih.

Seljak-kmet je bio pritisnut raznim obavezama, te je osim desetine i trećine imao da plaća ovčarinu, kozarinu, krmariju, kućarinu itd. Ne mogavši da podnese sve to, seljak je često uzimao oružje te se borio kao hajduk dižući često bune protivu ekonomske eksploatacije i nacionalnog ugnjetavanja.

Od 1878. pa sve do 1898. u Bosni i Hercegovini, a posebno u Bosanskoj krajini plamtela je hajdučija.

Novi ugnjetači koristeći se modernim tekovinama države i organizovanom vojskom u krvi su ugušili sve te pokrete uz obostrane materijalne i ljudske žrtve. Fakultativni (dobrovoljni) otkup kmetova vršen je od okupacije pa do početka 1911. godine, ali je bio spor jer se od 1879. pa sve do 1904. bilo otkupilo svega oko 20.000 naselja. U takvoj situaciji pobuna seljaka je bila neminovna.

Prema vladinim izveštajima pokret seljaka kmetova u Bosanskoj krajini počeo je već 8. avgusta 1910. Kmetovi sela Grbavci i Donji Kijevci odbili su da plate spahijama hak i onemogućili da se izvrši procena letine. Oni su održali zbor na kome su doneli odluku da neće više plaćati trećine. Na vest o pokretu vlada u Sarajevu po naredbi iz Beča izdaje kratko naređenje: »Pokret kmetova mora se u zametku ugušiti. Legalno stanje se svima sredstvima koja stoje na raspoloženju mora uspostaviti i održati«.

Nova naredba ostala je bez posledica jer pokret zahvata skoro istoga dana i prijedorski srez sa selima Omarska, Donje Lomovite, Hadžimuhmećani i dr. Srbima kmetovima pridružili se i kmetovi muslimani i katolici i odbili su da se izvrši popis letine i plaćanje haka spahiji Hasan-begu Džiniću. Vlada još daje neku vrstu komunikacije o pokretu istovremeno ne dozvoljavajući dnevnoj štampi da donosi opsežnije izveštaje nadajući se da će pokret biti u zametku ugušen.

Povodom izbijanja pokreta u Prijedorskom srezu pisao je »*Sarajevski Tagbllat*« da su oko 200 kmetova sela Gradine i Jelići nastupili vrlo neprijateljski prema muslimanskim posednicima i da je žandarmerija odgovarajućim merama sprečila nasilja koja su bila na pomolu. No pokret se i dalje širi i na banjalučki srez.

Pokušaj vlade u Sarajevu da preko saborskih poslanika utiče na smirivanje pokreta nije dao nikakve rezultate. U takvoj situaciji vlasti upućuju jake vojne snage iz Sarajeva prema ugroženom području. Pobunjeni seljaci pokušavajući da u kompaktnim masama bez oružja prodru ka reci Bosni. Zajedno sa kmeto-

vima ustaju i slobodni seljaci bilo iz solidarnosti ili straha. Vlasti svu pažnju obraćaju na pobunjene mase slažući se da ne prodru prema reci Drini, te postupajući veoma oštro i nemilosrdno.

Štab za gušenje pokreta nalazio se u Doboju. Odatle su zemaljskoj vladi slati izveštaji. Komandant jedinica za gušenje pokreta bio je general Mišćević. Najteže borbe sa golorukim seljacima vođene su na prelazima preko reke Bosne. Vlasti su naročito postupale u svim selima koja su bila uzela učešća u pokretu nametnuvši im visoke novčane kontribucije i zatvarajući sve one koji su učestvovali u pokretu. Tako između ostalih i sva sela oko Prijedora bila su opterećena da plate nekoliko desetina hiljada kontribucije. »Štrajfkor« dobio je bio zadatak da putem sile već tokom same pobune obezbedi agama i begovima naplatu, procenu i uterivanja. U nekim mestima to je bilo urađeno još tokom borbe no negde procene nisu bile završene ni kasnije kao u Prijedoru i okolnim selima.

Organi vlasti koji su gušili pokret u svojim izveštajima nisu krili krajnje okrutne mere koje su preduzimali protivu seljaka. Batinanje, kundačenje, izgladnjivanje, zatvaranje u mračne i vlažne ćelije i tome slično bile su mere da se pobunjenici i potstrekači kazne. Intervencija saobrskih poslanika, kao naprimer Petra Kočića i Erakovića da se pohapšeni seljaci puste i da se ne maltretiraju ostali su bez uspeha. No sve ovo nije zastrašilo seljake, te ni na jednom mestu nije došlo do izdaje ni jenjavanja pokreta.

Snage pobunjenih seljaka bile su prilično neorganizovane bez centralnog vođstva nenaoružane, te nisu bile u stanju da se uspešno odupru vojsci, policiji i žandarmeriji.

RASPOLOŽENJE PRIJEDORSKIH SRBA 1912. GOD.

Iz jednog austrijskog policijskog izveštaja: Prijedor, 20. novembra 1912. godine.

»Povodom sadašnjih okršaja na Balkanu, razgovarajući sa stanovnicima doznao sam od jedne poverene mi osobe, da se u većim mestima Bosne i Hercegovine, a naime u onim gde je većina srpskog pravoslavnog stanovništva živo se sprema da se u prilog Srbiji, odnosno njenih saveznih država svečano i javno u gradovima demonstrira.

Budući u Prijedoru od 5000 hiljada stanovnika gotovo polovina srpskog pravoslavnog stanovništva živi, te ovi svi su kako je poznato i već više puta dokazano mnogo više Srbijanskoj, nego li Austro-ugarskoj upravi, odnosno dinastiji odani, pak motreći i prateći njihovo kretanje i razgovore u mestu, a tako sam i u okolnim selima ustanovio, da bi u Prijedoru, pre, nego u ma kojem drugom mestu do većih demonstracionih pokreta moglo doći, tim više što već neke osobe i kape nalik na one što Srbijanske komite nose, nositi počeli, te time iako te kape osim forme nikakva druga znaka zasada nemaju — pojedinačno demonstriraju i javnosti pokazuju da ovi više Srbijansku upravu, odnosno dinastiju nego li ovdašnju poštuju.

Prijedor je već od starine kao gnezdo nelojalnosti poznato, te usled toga ovde mnogo ovakvih osoba stanuje, koje se samo politikom bave, te su u neposrednoj pismenoj i usmenoj vezi sa Beogradom, o svakoj malenkosti, a osobito o vojničkim pokretima i drugim novostima Srbijansku upravu, odnosno njene kompetentne faktore na brzu ruku i tačno informišu, što sigurno našoj upravi od koristi nije.

Među ove osobe, odnosno agitatore, spadaju u prvom redu neki Srpsko-pravoslavni sveštenici, a onda trgovci i pojedinci, koji redovno o budućnosti Srbije u Bosni i Hercegovini rade, no u prkos mnogo truda nije moguće njihova dela otkriti.

Ove osobe svaku priliku izrabljuju da neka seljaka koji je inače pošten i veran na svoju stranu pridobiju, što se može vrlo lako svakim danom a osobito petkom kada je pazarni dan videti, kako oni revno i mnogo više nego obično sa seljacima opšte te ih o stvarima poučavaju.

Nadalje se može isto među seljacima s njima razgovarajući opaziti, kako oni o sadašnjem ratu na Balkanu, odnosno zahtevima Srbije i njenih saveznih država, tačno informisani iako novine ne čitaju, niti čitati umeju.

Takođe sam doznao da su Srpsko-pravoslavni stanovnici, odnosno njihove vođe, pripravni ako bi između Austrije i Srbije, ili koje druge balkanske savezne države do sukoba došlo, ustanak u zemlji stvoriti, te time vojničke operacije otežati, a dotičnom našem protivniku pomoć pružiti.

Srpsko-pravoslavni se među sobom razgovaraju da Austriska država ništa na Balkanu početi ne sme, jer u vojsku pouzdanje nema, nego sve mora biti kako Srbija, odnosno njene savezne države hoće, te time jedan drugoga sokole i ohrabruju.

Ovakva naklapanja i druga slična prosuđivanja, odnosno kritikovanja, preko ovdašnje uprave može se svakim danom u Prijedoru, od srednjeg a i od naobraženijeg staleža čuti, koje, ma da su za sada bez ikakve važnosti, ali ovdašnji narod kad šta ovako čuje, mnogo do toga drži, te bi, u slučaju ozbiljnosti mnogo posla mogli zadati.

Nadalje se, da mnogo stanovništva u Prijedoru poseduje oružja sa dozvolom, a moglo bi se među njima naći dosta i onih koji nemaju dozvole: usled čega bi se otpor teže mogao nego bez oružja savladati.

Konačno sam iz pouzdanog izvora doznao da se u prijedorskom srezu 500 dobrovoljaca početkom ovog meseca za Srbiju najavilo, koji su imali, pod vodstvom jednog bivšeg časnika, da Srbiji pomognu — tamo krenuti, no pošto Srbija navodno njihovu ponudu odbija, polazak su obustavili«.

PRIJEDOR ZA VREME PRVOG SVETSKOG RATA

Rad na kulturno-prosvetnoj autonomiji bio je veoma živ i plodan, no uskoro biva presečen ratnim događajima.

Na kraju neslavnog poglavlja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini vredno je zabeležiti nekoliko značajnih momenata u kulturno-prosvetnom razvoju Prijedora i okoline toga vremena. I pored oštrih represalija vlasti zahvaljujući jedinstvenom otporu celog naroda bez obzira na versko obeležje pred 1914. godinu u Prijedoru su veoma aktivno radila sledeća kulturno-prosvetna društva: dva kulturno-prosvetna, jedna čitaonica, Društvo za telesno vaspitanje osnovano 1907. godine, pevačko društvo »Vila«, zanatsko društvo i jedna dobrotvorna zanatska zadruga. Već 1902. godine osnovan je pododbor »Prosvjeta« čiji je prvi predsednik bio Lazar Milinović, dok je među prvim predsednicima školsko-crkvene opštine bio Risto Kondić. Treba istaći rad jedne od prvih štamparija u Bosanskoj Krajini i to u Prijedoru čiji je vlasnik bio Nikodin Mijatović. Od desetine novčanih zavoda koliko ih je bilo u Bosni i Hercegovini u Prijedoru je postojala »Prva Srpska štedionica d.d.«. U gradu su već uveliko radile tri osnovne škole, kao i zabavište zajedno sa ženskom zanatskom školom, osnovanom već 1902. godine.

Godine 1902. osnovan je pododbor »Prosvete« koji je pored prikupljanja priloga i pomoći za školovanje siromašnih učenika, otvorio čitaonicu. Uz »Provestu« postojalo je i muslimansko društvo »Gajert« koje je imalo manje više iste ciljeve.

Negde oko 1912. godine, dolaskom u Prijedor Franca Palničke, učitelja muzike stvorena je »Gradska bleh muzika« za koju je instrumente nabavila opština. Svoj prvi koncert ova muzika izvela je februara 1914. godine, te je docnije u više navrata javno istupala prilikom svih svečanosti.

U leto 1907. godine potstaknuta zagrebačkim sletom i sletom fruškogorskog »Sokola«, kao i štampom a naročito »Brankovim kolom« u Prijedoru radi manja grupa na osnivanju društva. Osniva se prvi odbor sa starešinom Dušanom Zelenikom, koji na osnovu uputstava iz Sremskih Karlovaca sastavlja pravila »Sokola« i šalje vladi na odobrenje. Po odobrenju saziva se osnivačka skupština 16. marta 1908. godine, na kojoj se bira Upravni odbor: starešina Dušan Zelenika, zamenik Veljko Dobraš, sekretar Pero Radetić, blagajnik Milan Stupar, načelnik Joco Mihajlović, članovi dr. Pero Ivanović i Nikola Kvakić. Posle toga nabavljaju se knjige, vodi briga za vežbaonicu, nabavljaju vežbačka odela, sprave i drugo. Na svesokolskom sletu 1912. godine društvo učestvuje sa 15 vežbača i 8 vežbačica. U leto 1912. godine društvo u zajednici sa pevačkim društvom »Vila« izgrađuje svoj dom te se time rešava pitanje prostorija i vežbaonice.

Godine 1913. društvo je od političkih vlasti bilo raspušteno i tek 1919. godine obnavlja rad da bi opet 1941. godine bilo raspušteno, kao i ostala sportska društva »Slavija«, »Građanski« i »Mladost«.

Sarajevski atentat poslužio je austrougarskim vlastima kao signal za napad i rušenje svega što je do tada uz velike žrtve bilo stvoreno. No akcija neprijatelja se neće zadržati na zabrani rada svim organizacijama bez obzira na karakter, već će otpočeti sprovo-

đenje sistematske odmazde ubijanjem, hapšenjem, pljačkom i odvođenjem u zloglasne logore.

Već nekoliko dana posle atentata u Sarajevu, skoro u svim mestima, došlo je do prvih nasilja i pljačke. Gnev neprijatelja naročito se bio okomio na srpsko stanovništvo koje je bilo optuženo za atentat. U Prijedoru dolazi do napada na zgrade za stanovanje i druge objekte srpskog stanovništva. Ovo je bio tek početak. Uskoro otpočinje niz procesa od kojih će biti najpoznatiji banjolučki. Vojni sudovi, koji su otpočeli takođe da deluju, donosili su presude bez obzira na versku pripadnost, za sve one koje su vlasti smatrale neprijateljima monarhije. Optužbe su obično bile bez ikakvih pravnih osnova, kao i same presude. Dovoljno je bilo da se neko usprotivi ili da ga lažno prijavi. Bilo je i takvih osuda, kao na primer slučaj Nikole Ćosića, trgovačkog pomoćnika iz Prijedora, koji je izjavio »ja sam Srbin« i zato je osuđen na smrt. Pored ovoga ljudi su masovno odvođeni u logore već na

SRPSKO PRAVOSLAVNO CRKVENO PEVAČKO DRUŠTVO „VILA"

početku 1914. godine. Iz Prijedora je bez osude odvedeno odmah 12 zatvorenika u zloglasni logor u Aradu. Iz grada i okoline su osuđenici odvođeni i u logor Žagar kod Bihaća, a zatim dalje u logore Mađarske. Većina odvedenih se više nije ni vratila. Njihova imanja su bila opljačkana a porodice raseljene. Ljudi su odvođeni u logor bez obzira na nacionalnost, pol i godine. Pored svih ovih mera, vlasti sredinom rata otpočinju nasilnu mobilizaciju, te i na taj način strada veliki broj ljudi. U ovakvim uslovima Prijedor i okolina dočekali su kraj Prvog svetskog rata i stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. U Prijedor su bili ušli delovi II srpske armije 21. novembra 1918. godine.

PRIJEDOR POSLE 1918. GODINE

Posle ujedinjenja Prijedor se i dalje rajvijao kao trgovačko mesto sa dobro razvijenim zanatstvom. S obzirom na plodnu okolinu grada i povojlne veze sa Dalmacijom naročito napreduje trgovina žitom. Zatim, Prijedor ima razvijenu trgovinu stokom, kožom, drvetom i živinskim proizvodima. Sem trgovine na veliko, dobro je bila zastupljena maloprodajna mreža. Godine 1931. Prijedor je imao registrovanih 49 trgovina, što nam najbolje svedoči o razvijenosti ove privredne delatnosti, pogotovu kada se uzme u obzir da je grad po popisu iz 1931. godine imao 6.623 stanovnika.

Zanatstvo, koje je bilo dobro razvijeno, sve više gubi značaj usled konkurencije industrijske robe, a što je došlo najviše do izražaja u vreme svetske ekonomske krize.

Iz trgovačkih redova stvara se sitna buržoazija koja počinje da ulaže svoj kapital u bankarstvo i industriju. Tako je još 1906. godine osnovana Prva srpska

štedionica A. D. koja je imala kapital Srba trgovaca iz Prijedora. Pored ovog novčanog zavoda postojala je Zanatska banka i filijale Zemaljske banke iz Sarajeva.

Oko 1925. godine na inicijativu nekoliko poslovnih ljudi stvara se akcionarsko društvo koje 1926. godine podiže »Prvu Krajišku tvornicu cigle i crepa«, što je ujedno i prvi industrijski objekat u gradu. Drugo po važnosti bilo je eksportno preduzeće »Zarija Gašić« koje je posedovalo modernu hladnjaču i bavilo se izvozom jaja i živine u većinu evropskih zemalja. Pred sam drugi svetski rat u gradu je postojala stolarska radionica »Antonijević« i preduzeće »Četić« koje je proizvodilo keks, a proizašlo je iz pekarske radionice.

Važno je još napomenuti da je Prijedor imao veliki tranzitni značaj za promet robe za Dalmaciju sve do 1929. godine, te s time u vezi postojala su i dva špediterska preduzeća.

Seljaštvo za vreme austrijske vladavine nije, takoreći, ništa napredovalo, te je stanje na selu ostalo gotovo isto kao i za vreme turske vladavine, i ako je Austrija obećala da će srediti agrarno piatnje i ukinuti kmetstvo. Seljak je i dalje ukoliko je hteo da se oslobodi morao da se sam otkupi od bega. Raspadom Austrije došlo je do ukidanja kmetstva, te je vlasnik zemlje postao onaj koji je i obrađivao. S ovim aktom seljačko pitanje nije bilo do kraja rešeno, s obzirom da je najveći broj seljaka posedovao relativno male površine sa kojih nije mogao da prehrani svoju porodicu, te je morao da prodaje radnu snagu putem najamnog rada. U najčešćim slučajevima to se ispoljavalo uzimanjem zemlje u napolicu, od većih posednika pa i od bivših begova kojima su i dalje ostavljene velike površine zemlje. Za vreme nerodnih godina seljak je primoran da se zadužuje, što koriste banke i neki trgovci dajući novac pod dosta nepovoljnim uslovima. Godine 1932. godine u vreme svetskoekonomske krize usledila je i nerodna godina, te u proleće naredne godine u Prijedoru je došlo do napada na Radetića maga-

cin od strane izgladnelih seljaka. Ta godina bila je naročito teška za selo te su vlastodršci, da bi smirili seljake doneli uredbu o ukidanju seoskih dugova.

Inače i pored dobrih prirodnih uslova prinosi su bili relativno slabi, jer se zemlja obrađivala na primitivan način. U ovom kraju selo je imalo veliku korist od voćarstva i živinarstva, koje su grane poljoprivrede bilo vrlo dobro razvijene.

KULTURNE PRILIKE

Kulturni život grada je bio intenzivan, što je značajno da se on počeo dosta rano da se razvija. U tom pogledu Prijedor ima bogatu tradiciju. Treba se setiti da je još pre 70 godina osnovano pevačko društvo »Vila«, koje spada u red najstarijih društava u Bosni i Hercegovini.

Stvaranje ovog društva bio je rezultat jačanja nacionalne antiaustrijske svesti, te je stoga u više navrata bilo ometano u svome radu od strane austrijskih vlasti. Horska sekcija predstavljala je centralnu tačku oko koje je tekla celokupna aktivnost rada, i ako je društvo imalo još dramsku i tamburašku sekciju. Svojim koncertima društvo je vrlo brzo steklo popularnost ne samo u ovom kraju, već i u drugim mestima naše zemlje. Najznačajniji uspeh ovog društva bio je druga nagrada na takmičenju horova, prilikom prenosa kostiju Stevana Mokranjca 1923. godine, u Beogradu. Drugim svetskim ratom društvo je, isto kao i 1914. godine, prekinulo sa radom, da bi po oslobođenju preraslo u Radničko kulturno-umetničko društvo »Mladen Stojanović«. Gotovo u svim mestima Bosanske krajine postojala su prosvetna društva »Zmijanje«, a u većim gradovima i sreski odbori ovog društva. U Prijedoru

je 30-ih godina na inicijativu profesora Nikole Kozomore formirano ovo društvo i delovalo sve do 1941. godine. Ovo društvo je vrlo brzo okupilo oko sebe najnaprednije građane te se vrlo brzo istaklo progresivnim idejama u svome radu. Društvo je imalo biblioteku sa čitaonicom u kojoj se okupljala radnička i srednjoškolska omladina, te su povremeno organizovani debatni sastanci iz oblasti književnosti, ekonomije i drugih oblasti.

Posle prvog svetskog rata kulturno-prosvetne prilike bile su na dosta niskom stepenu. Poznato je da je Austrija bila vrlo obazriva u otvaranju srednjih škola, a ukoliko je neke i otvorila nastavni plan i program je odgovarao isključivo njenim interesima. Posle oslobođenja javlja se opravdana težnja za otvaranjem novih škola, a što se odražava i kod samih građana.

Pre otvaranja gimnazije u Prijedoru su postojale dve osnovne škole, tzv. srpska u zgradi današnje prve osmogodišnje škole i komunalna u zgradi današnje druge oslogodišnje škole. U prvoj kao učitelji pominju se Dušan Umljenović i Ljubo Piperski, a u drugoj kao

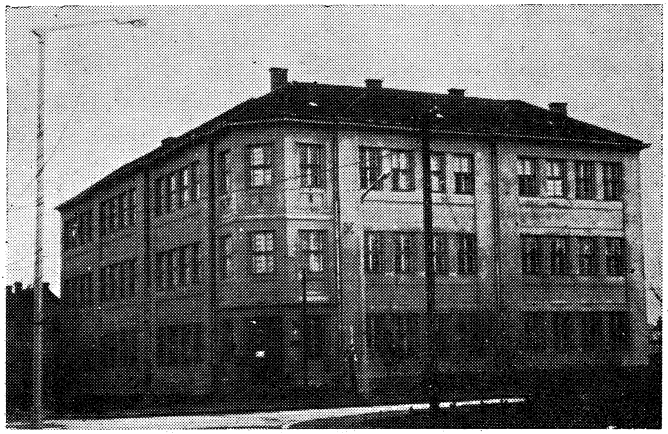

ZGRADA GIMNAZIJE U PRIJEDORU

učitelj i upravitelj Simo Radetić. Ova tri učitelja spremali su privatno jednu grupu od 20 učenika, koji su u junu 1920. godine polagali i položili prvi razred gimnazije u Banjoj Luci. Zbog sve većeg broja dorasle dece za gimnaziju ukazala se potreba za otvaranjem niže gimnazije u Prijedoru. Zato je jedna grupa građana Prijedora na čelu sa protom Dušanom Zelenikom i trgovcem Jovom Borojevićem, pošla u Beograd i izdejstvovala kod tadašnjeg ministra Svetozara Pribićevića da se u Prijedoru otvori niža gimnazija, čiji je prvi direktor bio Stijepan Štrodl.

Prosvetne vlasti skrenule su pažnju građanima i opštini da školsku zgradu i sve ostalo treba sami da stvore jer će se u protivnom gimnazija zatvoriti. Opština je uz pomoć građana uspela da u određenom roku podigne zgradu, te je školske 1924/25. godine škola otpočela sa radom u novoj zgradi, u kojoj se i danas nalazi. Godine 1925. pri gimnaziji je osnovano đačko literarno udruženje »Petar Kočić« koje je imalo veliki uticaj na formiranje mladog naraštaja, a što se naročito odražavalo od 1935. godine, kada gimnazija prerasta u višu gimnaziju. Ova gimnazija je bila škola u kojo je naročito negovan slobodarski duh, što se naročito odrazilo u toku narodnooslobodilačke borbe. Mnogi od učenika ove škole napuštali su školske klupe i svrstavali se u borbene redove kozarskih i podgrmečkih jedinica. Mnogi od njih su herojski pali u borbi. Urezana imena 140 poginulih učenika na spomen ploči, koja se nalazi u holu ove škole govoriće budućim naraštajima o teškoj borbi koju su naši narodi vodili protiv okupatora.

Prijedor je među prvim našim gradovima dočekao oslobođenje 1944. godine, a već u martu 1945. godine užurbano se radilo na otvaranju gimnazije. Škola je otpočela sa radom i ako je neprijatelj i dalje bio u neposrednoj blinizi. Rad je otpočeo u današnjoj Prvoj osmogodišnjoj školi, jer je zgrada gimnazije bila izgorela prilikom oslobođenja grada. Otvaranje gimnazije je svečano izvršeno krajem marta 1945. godine, te je to

bila prva gimnazija na oslobođenoj teritoriji u Bosni i Hercegovini.

Po jednom opisu koji nam je ostao posle prvog svetskog rata Prijedor je imao ovakav izgled: ravna ulica koja ide paralelno sa Berekom i to od mosta koji vodi u Tukove pa do mosta koji spaja pravoslavni deo grada sa muslimanskim produžuje se dalje sve do železničke pruge. Ta se ulica zvala Čaršija. U tom delu pored dućana bile su i radionice i kuće za stanovanje. Stari »Turski grad« imao je sve odlike turske varoši, dok je novi deo više srednjoevropskog tipa. Stari grad je kao što je rečeno i najstariji deo varoši. U njemu je bilo malo dućana i radionica. Ulice su bile vrlo uske, kuće vezane dvorištima i zbijene. Bile su od ćerpiča i pokrivene šindrom i najčešće sa jednim spratom i kazlukom. Na prozorima su mušepci. Sve su kuće bile opkoljene visokim tarabama, a u prizemlju je bio podrum gde se obično držala stoka. Na gornjem spratu su bili kuhinja, soba za spavanje i soba za goste. Pored kuhinje je bio mutvak.

Novi deo grada imao je široke ulice koje su se sekle pod pravim uglom. U njemu su kuće bile od cigle i kamena. Pojedine ulice su bile široke i popločane. Posle požara 1881. god. grad se počeo jače razvijati i dobijati sve više srednjoevropski izgled. Do toga doba varoš je bila orijentalnog tipa, a Čaršija je bila izdvojena od mahala. Sve su kuće bile drvene i u jednom odelenju na sredini bilo je ognjište, a u drugoj sobi zemljana peć. Retki su bili prozori sa staklom.

Sa promenama u saobraćaju menjalo se u toku vremena i središte Prijedora. Ranije je bilo na ostrvu Svinjarici i uz reku. Sada se razvija prema železničkoj stanici, dok onaj deo uz reku od kako je prestao rečni saobraćaj postepeno opada.

Danas se stanovništvo u starom delu grada najviše bavi kiridžilukom i zemljoradnjom. U novom delu grada žive trgovci zanatlije. Ovakav izgled grad je zadržao sve do konačnog oslobođenja 1944. godine.

U gradu danas deluje, pored AKUD »Mladen Stojanović«, još Amatersko pozorište, Radnički univerzitet, Gradska narodna biblioteka, Omladinsko kulturno-umetničko društvo »Polet« i dva bioskopa »Mrakovica« i »Radnik«. Novosagrađena letnja pozornica, renovirana zgrada Amaterskog pozorišta i društvene prostorije AKUD »Mladen Stojanović« omiljena su stecišta kulturno-prosvetnih radnika grada Prijedora.

RAD KOMUNISTIČKE PARTIJE IZMEĐU DVA RATA

Prvi svetski imperijalistički rat označio je niz promena u svetu pa i na Balkanu. Propast centralnih sila i rušenje Austro-Ugarske monarhije bili su nov period u istoriji naših naroda. Stvaranje države SHS uz pomoć zapadnih sila prekinulo je nacionalno ugnjetavanje od strane bivše monarhije. No rat je ostavio i znatne posledice i izazvao niz revolucionarnih pokreta koji su zahvatili skoro ceo svet. Talasi revolucije iz Rusije proširili su se i na novostvorenu državu. Njenim formiranjem bio je ostvaren san jugoslovenskih naroda o ujedinjenju, ali način na koji je to izvršeno, od prvog dana je izazvao opravdano nezadovoljstvo. Niz nerešenih pitanja biće plodno tle na kome će se plima socijalističke revolucije iz Rusije oštro odraziti.

Prijedor u tim događajima, iako mala varošica, sa malobrojnom radničkom klasom, biće pozornica veoma živih zbivanja. Tadašnju radničku klasu sačinjavali su, uglavnom, železnički, kožarsko-obućarski i trgovački radnici. No i tako malobrojno radništvo, vaspitavano pod uticajem istaknutog socijaliste Miće Topalovića, biće veoma aktivno i revolucionarno.

Već pri kraju druge decenije XX veka u Prijedoru odmah po stvaranju države SHS pristupilo se

obnavljanju radničkih organizacija, čiji je rad bio prekinut za vreme rata. Posebno veliki uticaj u gradu i njegovoj bližoj i daljoj okilini imali su aktivni učesnici u oktobarskoj socijalističkoj revoluciji. Mnogi od njeh, bilo kao zarobljenici iil na drugi način, pri povratku u Prijedor uzeli su aktivno učešće.

Nnjihova aktivnost, teška ekonomska situacija i niz nerešenih pitanja pozitivno su delovali na pokret radničke klase Prijedora. U takvim uslovima već 1. februara 1920. godine formirana je i prva partijska organizacija u gradu. To je godina kada buržoazija, iz nemoćne defanzive pre toga, polako prelazi u napad na organizacije radnika u cilju njihovog uništenja. No ta godina bila je istovremeno obeležena i značajnim uspesima KPJ, koja je formirana 1919. godine, kada je odnela značajne pobede kako na opštinskim izborima 22-VIII-1920., tako i na skupštinskim 28-XII-1920. dobivši 58 poslaničkih mandata, te je po snazi predstavljala treću stranku u novoizabranoj skupštini.

Osnivačka skupština partijske organizacije u Prijedoru ostala nam je zabeležena u izveštaju policije. Po tom izveštaju sastanak je održan u sali radničkog doma u prisustvu znatnog broja radnika. Skupštinu je pozdravio dr Belić, advokat iz mesta. Pored njega tom prilikom govorili su još: Vaso Rajlić, obućarski radnik (sada penzioner), Steva Đaković (iz Sarajeva) i drugi. Po nepotvrđenim vestima Steva Đaković »drug« bio je Đura Đaković. Svi govori bili su veoma oštri i upućeni protivu vladajuće buržoazije uz parolu: »Ko ne radi neka i ne jede«. Kritikovana je novostvorena država, a naročito njen stav prema događajima u Rusiji i Mađarskoj itd. Na osnivačkoj skupštini vladala je jednodužnost i oduševljenje prisutnih.

Spisak članova nije nam poznat u celini, ali se delimično zna. Tako se među prvim članovima pominju: dr Belić, advokat, Stojan Janjič, stolarski radnik (ubijen od ustaša 1941. godine) Dušan Balaban, stolarski radnik (ubijen od ustaša 1941. godine), Pero Stanić, železnički radnik (umro), Vaso Rajnić, obućarski radnik, Mile Knežević, pružni radnik i dr.

Vredno je spomenuti da je osnivačka skupština KPJ u Prijoderoru održana na četiri i po meseci pre drugog kongresa KPJ u Vukovaru 20-VI-1920. kada je dobila ime KPJ.

Odmah po formiranju partijske organizacije u Prijedoru počeo je sistematski i organizovani agitacioni rad u vezi s pripremama za održavanje izbora za ustavotvornu skupštinu. U nekim selima komunisti su bili čuvari lista i kutija komunističkhih kandidata, kao naprimer u selu Malo Palančište itd. Ova sela u Narodnoj revoluciji 1941—1945. odigrala su značajnu ulogu.

Istoga dana kada je formirana partijska organizacija komunista u Prijedoru održali su osnivačku skupštinu i takozvani nacional-socijalisti, na kojoj su izabrali upravu. Ovo je jasan znak rascepkanosti pokreta (rezultat prošlosti i uticaja oportunističke druge internacionale) ne samo u Prijedoru već i u celoj zemlji. Najveći deo pristalica nacional-socijalista biil su iz redova službenika i samostalnih zanatlija, dok je KPJ obuhvatala više od 90% radnika.

Rad partijske organizacije kao i KPJ u celini uskoro će biti onemogućen. Uz pomoć policije i vojske, buržoazija je izvršila napad na redove radnika i njihovu organizaciju. Zloglasna obznana (31-XII-1920.) i zakon o zaštiti države (2-VIII-1921.) bili su atak na dalji opstanak i rad KPJ. Masovna hapšenja kao i nasilno onemogućavanje komunističkim poslanicima da prisustvuju skupštinskom radu bio je početak teške ali i slavne ilegalne borbe pravih revolucionara. Šestojanuarska diktatura koja je uskoro usledila 1929. godine bio je novi napad na ilegalnu KPJ.

Sve se ovo odrazilo i na rad partijske organizacije u Prijedoru. Rad je bio sveden na najmanju meru, odvijao se pod izvanredno teškim uslovima, ali pokret nije bio ugušen. Pogoršano stanje seljaka i radnika u periodu teške ekonomske krize 1928—1932. odrazilo se u pokretu seljaka bezemljaša u okolini Prijedora. Nasilno oduzimanje državne zemlje i zidanje kuća koje su

nicale preko noći u aprilu 1935. u selu Dragotinji dovelo je i do odružane borbe sa žandarmerijom. Ovi događaji ubrzavaju težnju siromašnih seljaka da se organizuju, a članovi KPJ igraju značajnu ulogu. Već maja 1937. uz pomoć Žarka Zgonjanina (sada oficira JNA), Mirka Kneževića (poginuo u NOB 1943.) i Ljubana Krnete (sada general JNA) osniva se organizacija »Seljačko kolo« obuhvatajući seljake iz sela Brezičana, Dragotinje, Marini itd. Tih godina u Prijedoru deluju i strukovne sindikalne organizacije kožarskih, stolarskih, ciglarskih i drugih radnika.

Sređivanje odnosa u partiji i njeno čišćenje od oportunista i drugih neprijatelja dolaskom Tita 1937. veoma se pozitivno odrazilo na intenzivniji i raznolikiji rad komunista u Prijoderu i okolini. Naročito su se svojom aktivnošću isticali studenti, radnička i srednjoškolska omladina, koji su sarađivali u literarnokulturnim družinama »Zmijanje«, »Petar Kočić«, sportskim društvima »Slavija«, »Građanski«, »Mladost« itd. U svim ovim društvima dominirali su napredni omladinci članovi SKOJ-a i KPJ kao naprimer: Slobodan Marjanović, Esad Midžić, Slobodan Glumac, Rade Bašić i drugi.

1940. godine formira se organizacija SKOJ-a 10. januara te godine u gostionici Borke Obradović, formirana je prva ćelija KPJ za grad Prijedor. Neposredno posle toga formira se i Mesni komitet KPJ od četiri člana: Slobodana Marjanovića kao sekretara, Esada Midžića, Ilije Stojanovića i Dušana Brkovića kao članova. 20. januara 1940. godine Niko Jurinčić formirao je i prvu partijsku organizaciju u Ljubiji. Odmah po osnivanju u gradu se osetila delatnost partije i komunista. Od 22. avgusta do 28. septembra te godine bio je organizovan jedan od najvećih štrajkova skoro 2000 radnika u rudniku Ljubiji. Predsednik štrajkaškog odbora bio je Drago Lukić a u organizovanju su učestvovali već poznati revolucionari Đuro Pucar — Stari, Branko Babić, Niko Jurinčić i drugi. Štrajk je aktivno pomagala partijska organizacija Prijedora sa-

kupljajući za štrajkače novčane priloge, hranu, odeću i drugo. Istovremeno dok je još štrajk bio u punom jeku Mesni komitet u Prijedoru organizuje 1. septembra 1940. godine demonstracije ulicama grada na dan godišnjice početka drugog svetskog rata. U povorci je bilo uzelo učešća preko 500 ljudi, a policija je intervenisala i uhapsila pre svega članove KPJ i SKOJ-a. Svi ovi događaji bili su jasan znak snage partije i ogromnog ugleda koji je ona već tada imala u širokim slojevima radnih ljudi. Naročito štrajk i demonstracije bili su smotra te snage i jednodušnosti. U takvim uslovima maja 1941. godine formirana je i prva seoska partijska organizacija u selu Brezičani.

Rat se u međuvremenu približavao granicama stare Jugoslavije. Vlada Cvetković—Maček bez oslonca kod sopstvenog naroda u izdaji je bila našla jedini put da sačuva svoje položaje. Takvoj vladi interesi zemlje i naroda bili su strani, te je i bila u stanju da stavi svoj potpis na pakt od 25. marta 1941. godine. No buržoazija i monarhija su se u svojim računima prevarili. Slobodarske težnje naših naroda i antifašističko raspoloženje rasplamsano akcijom partije srušili su sve nade buržoazije i monarhije. Potpisivanje pakta je bilo dokaz slabosti vladajućih krugova, a nikako raspoloženja i stremljenja naroda. Široki masovni talas i demonstracija kao požar obuhvatili su čitavu zemlju. Stotine hiljada ljudi marširali su pod rukovodstvom partije koja ih je okupila u odbranu zemlje. Događaji od 27. marta bili su jasan znak pravog raspoloženja i snage radnih ljudi.

U Prijedoru je Mesni komitet na dan 27. marta organizovao masovne demonstracije u kojima je uzelo učešće skoro sve stanovništvo grada. Uz već poznate parole »bolje rat nego pakt«, »bolje rob nego grob« Prijedorci su i ovom prilikom jasno istakli svoj stav i pravo raspoloženje. Ta zbivanja u Prijedoru jasno su ocrtala snagu komunističke partije u ovom mestu što će imati presudni uticaj u toku narodne revolucije.

Aprilski rat bio je kratkotrajna epizoda istorije kraljevine Jugoslavije. On je bio dokaz nesposobnosti i trulosti sistema koji je ugnjetavao najveći deo naroda više od dvadeset godina. U takvoj situaciji skoro bez nekog većeg otpora ftšističke bande su okupirale Jugoslaviju. 10. aprila 1941. u Prijedor ulaze nemačke grupe. Osvajači su odmah pristupili uništenju bivše kraljevine. To je bio kraj jedne države, ali istovremeno i početak nečeg novog velikog — početak narodne socijalističke revolucije u kojoj će Prijedor dati ne mali doprinos.

PRIJEDOR U NOB I NARODNOJ REVOLUCIJI

Aprilski rat pokazao je još jednom, a i poslednji put, svu trulost i nesposobnost monarhije i buržoazije stare Jugoslavije da zemlju odbrani od neprijatelja. Neposredna posledica kapitulacije bilo je komadanje Jugoslavije i stvaranje čudesnih kvislinških »država«. Teritorija Bosene i Hercegovine ustupljena je novostvorenoj Pavelićevoj državi. Dok još rat nije bio ni završen otpočelo je komadanje te neheterogene kraljevine.

U toku aprila i do polovine maja ustaše su pod okriljem okupatorskih divizija uspostavile svoju vlast. Odmah posle proglašenja Nezavisne države Hrvatske 10. aprila 1941. godine po selima su formirani takozvani tabori, a po gradovima logori i stožeri koji u početku vrše celokupnu vlast. Uz pomoć najvećeg dela visokog katoličkog klera prvaka Hrvatske seljačke stranke i prvaka Jugoslovenske muslimanske organizacije ustaše otpočinju organizaciju i civilne vlasti. Odmah posle toga već u toku maja nova država otpočinje svoju krvavu delatnost. Već 10. maja vlada NDH izdaje svoju prvu naredbu kojom se otpuštaju iz državne službe svi

Srbi i Crnogorci. Istovremeno se donosi i odluka o nasilnom prekrštavanju Srba a zatim i naredba da se Srbi planski i sistematski isele naročito sa teritorije gde su činili etničku celinu. Već u julu ustaše formiraju i posebnu organizaciju za nasilno iseljavanje na čije je mesto trebalo dovesti opet nasilno iseljene Slovence. U toku tih meseci ova se naredba sprovodi u život.

Prijedor je tada pripadao prijedorskom srezu, a banjalučkoj župi, iz koga je bilo planirano da se u prvom zamahu iseli oko 30.000 stanovnika. Slična je situacija bila i u ostalim oblastima. Na udaru su prvo bili bogatiji ljudi jer je njihova imovina privlačila ustaške krvnike. No ovo je bio tek početak »mera« koje su pomračile i inkvizitorske metode srednjeg veka. Dolazi do masovnog klanja, mrcvarenja, paljenja i ubijanja hiljade ljudi. Ustaški stožernik Banja Luke zloglasni Viktor Gutić otvoreno je pozivao ustaške razbojnike na zločin obećavajući im nagrade. Nastali su teški dani naročito za srpsko stanovništvo, ali toga terora uskoro nije bilo pošteđeno ni ostalo stanovništvo. Najveći deo buržoaskih prvaka nisu imali ni autoriteta, a ni poverenja da organizuju otpor i spreče ove divljačke ispade ustaša pod okriljem Nemaca i Italijana. Tada je svu svoju snagu pokazala jedino komunistička partija Jugoslavije, koja se otvoreno i bez rezerve stavila u odbranu progonjenog naroda.

U Bosanskoj krajini partija se naročito uspešno suprotstavila ustaškom teroru. Zbog verske i nacionalne heterogenosti u ovim oblastima Nemci i njihove sluge računali su da su našli plodno tle za delovanje mračnih snaga. No zahvaljujući jakim partijskim organizacijama u Drvaru, Bosanskom Petrovcu i Prijedoru i drugim mestima ustaše nisu bile u stanju da izvrše tako masovne pokolje kao u drugim mestima. U prijedorskom srezu partijska organizacija u jeku ustaškog terora i pred početak ustanka učinila je sve da onemogući razmahivanje bratoubilačke borbe koja je pretila fizičkom istrebljenju naroda. Po okolnim selima partija je bila inicijator postavljanja straža i organizovanja naroda u

pružanju otpora okupatoru i ustašama i u obaveštavanju o nailasku ustaških ili drugih neprijateljskih kolona. Italijani su u Bosanskoj krajini pokušali da parališu sve mere partije prikazujući se kao prijatelji i zaštitnici progonjenog stanovništva. No ovaj pokušaj nije urodio nekim većim plodom.

Na inicijativu komunista Prijedora i okoline održana je konferencija na kojoj se muslimansko stanovništvo solidarisalo sa srpskim narodom i osuđeni su ustaški zločini. Sve ove i docnije mere, puštanje zarobljenika od strane partizana, delenje materijalne pomoći, bili su platforma na kojoj se iskovalo kroz borbu neophodno potrebno bratstvo i jedinstvo.

U prvim mesecima posle okupacije teritorije Bosanske krajine bila je okupirana od nemačkih trupa. Zajedno, sa njima već su bile organizovane i Pavelićeve ustaško-domobranske vojne snage. U takvoj situaciji pripreme komunističke partije u cilju dizanja ustanka otpočele su na vreme. I pored krvavih metoda od strane komandanta Prijedora Dizdara koji je sa svojom bandom 2. avgusta blokirao Prijedor i za jedan dan pobio preko 700 ljudi, misao o otporu, zahvaljujući radu partije nije bila ugašena. Računa se samo da je u Prijedoru i njegovoj bližoj okonini u tim akcijama ustaša u prvim danima bilo pobijeno preko 5.000 ljudi. Veliki broj sela bila su potpuno opustela. Narod je već uveliko na vreme obaveštavan napuštao svoje domove i sklanjao se na Kozaru koja će postati bastion otpora i slobode.

Zahvaljujući delatnosti partije i SKOJ-a u Prijedoru koji su uveliko delali još pre rata i pored složene situacije oni će uspeti da okupe najveći deo antifašista i ispravnih boraca. Već početkom juna 1941. održano je bilo prvo savetovanje u Šehitlucima kod Banja Luke pod rukovodstvom Đure Pucara Starog, kome su prisustvovali članovi komiteta iz Prijedora i drugih mesta. Najvažniji zaključak bila je odluka da se stane na put rasplamsalom bratoubilačkom ratu, te aktivno deluje u pravcu bratstva i jedinstva. Odmah posle sa-

stanka pristupilo se organizovanju sreskih vojnih poverenika. Dolazak Mahmut Bušatlije u Banja Luku otpočele su i konkretne pripreme za ustanak formiranjem diverzantskih grupa. Izborom sreskih vojnih poverenika za Prijedor je bio izabran Veljo Stojnić. Između 18. i 21. juna Prijedor je bio obišao i Osman Karabegović kao rukovodilac oblasnog vojnog rukovodstva. Ubrzo su bili izabrani i vojni poverenici u svim selima sreza prijedorskog kao i u čitavoj Bosanskoj krajini.

Za grad Prijedor određeni su Simo Komlenić i Duško Brković, za selo Miljakovci — Gojko Kusonjić, za selo Orlovci — Milan Kitonjić, za selo Buskovi — Dušan Pantelić, učitelj i za selo Ćela — Esad Ćerić.

Odluka oblasnog partijskog savetovanja da svi nekompromitovani članovi partije napuste gradove i odu na teren bila je odmah sprovedena u cilju priprema za oružani ustanak. Iz Prijedora je bilo izašlo i otišlo na teren 11 članova partije. Zahvaljujući svojoj spremnosti iz zatvora je pobegao dr Mladen Stojanović. Sve ove mere koje su preduzimane u Prijedoru bile su u sklopu opštih priprema za oružani ustanak u čitavoj našoj zemlji.

U ovo vreme na području je delovalo 30—35 članova KPJ, 30—40 članova SKOJ-a i 5—6 članova kandidata KPJ.

Napad Nemačke na SSSR bio je signal da u čitavoj Pavelićevoj državi dođe do novog talasa hapšenja, ubistava, naročito komunista i njihovih simpatizera. No on je sa svoje strane i ubrzao konačnu odluku o ustanku. Pored svih mera ustaša već 25. jula u Prijedor dolazi Đura Pucar kojom prilikom održava jedan značajni sastanak.

Savetovanje komunista sa Kozare kome su prisustvovali Dr. Mladen Stojanović, Osman Karabegović, Veljo Stojnić, Mićo Šurlan, Josip Mađar-Šoša, Ale Terzić, Drago Lukić i Ivica Marušić-Ratko. Savetovanje je održano u selu Gornji Orlovci.

Tu je rezimiran dotadašnji rad kao i pripreme za otpočinjanje ustanka. Rezultati su bili veoma povoljni što će dokazati i sam ustanak. Po novom rasporedu komunista u prijedorski srez bili su upućeni Ivica Marušić i Braco Nemet borci španskog građanskog rata. Odmah se pristupilo formiranju partizanskih grupa i odreda. U selu Malo Palančište grupu su predvodili Osman Karabegović i Mladen Stojanović. I u ostalim srezovima i selima bile su završene sve pripreme i samo se očekivao znak za ustanak.

Kada je 27. jula 1941. planuo ustanak u drvarsko-grahovskom srezu usledila je i prva akcija kod Prijedora na železnički most kod Baktine Bare. Uskoro posle toga 31. jula u ranim jutarnjim časovima napadnuta je opštinska zgrada u selu Palančištu. Istovremeno izvršeno je i rušenje železničke pruge Prijedor—Banja Luka na više mesta. Prve akcije bile su vezane sa napadima na komunikacione veze i manja uporišta. One su istovremeno označile i blokiranje svih većih mesta Bosanske krajine pa i Prijedora. Na Maslin Bairu, jednom od najviših vrhova Kozare, prkosno se viorila ustanička crvena zastava. Neprijateljske snage brzo su otstupile u veća mesta napuštajući Podkozarje i Kozaru.

Od samog početka borbe osećao se veliki nedostatak oružja i municije i mali je broj bilo naoružanih. U početku je ustanak otpočeo frontalnom borbom što neće dati najbolje rezultate, a docnije će se taktika poboljšati. Na inicijativu rukovodstva ustanka koje je rana je bila udarna desetina na čelu sa Ivicom Marušić-Ratkom, koja je kao veoma pokretna izvršila niz uspešnih akcija u tim prvim danima borbe. Već 15. avgusta na partijskoj konferenciji u Međuvođu doneta je bila odluka da se sve partizanske jedinice objedine, te je formiran Kozarski partizanski odred. Neprijatelj je odmah pokušao da likvidira ustanak ofanzivom na Kozaru, gde je bila formirana prva slobodna teritorija. Početkom septembra prilazi se formiranju čvršćih vojnih formacija u okviru odreda, te se stvaraju četiri

čete. Prva četa (Prijedorska) formirana je na Mednjaku. Štab odreda ostaje i dalje na Lisini. Do kraja 1941. godine odred je izveo bezbroj uspešnih akcija koje su značile nov priliv boraca i zadavale sve veću brigu neprijatelju. Novim preformiranjem odreda u oktobru Kozarski partizanski odred dobija ime Drugi krajiški narodnooslobodilački i partizanski odred Jugoslavije. Odred već 23. oktobra vrši uspešni napad po danu na Podgrace.

U toku novembra meseca 1941. godine odred je narastao na šest četa sa skoro 700 boraca od kojih je prva prijedorska četa imala preko stotinu boraca i operisala je na terenu Prijedor — Bosanska Dubica i Prijedor — Banja Luka. Pokušaj neprijatelja da krajem novembra izvrši novu akciju čišćenja Kozare uz pomoć preko 10.000 vojnika bio je izbegnut. Odred je iz defanzive prešao u ofanzivu i početkom decembra odneo značajnu pobedu uništivši drugu bojnu XI pešačke pukovnije na Mrakovici.

Pošto je ustanak uzimao sve većeg maha sredinom decembra prišlo se je formiranju većih vojnih jedinica bataljona. U tom cilju formirano je tri bataljona tako da je Drugi krajiški narodnooslobodilački odred ušao u 1942. sa velikim borbenim iskustvom i bio poznat širom bosanske Krajine.

U toku januara 1942. odred je imao svakodnevne borbe koje su bile veoma uspešne i imale su za cilj da se postojeći obruč oko Prijedora još više stegne i konačno grad zauzme. Krajem januara 1942. god., formirana je Miljakovačka četa. Istovremeno akcijama ogreda u toku tog meseca bila je onemogućena eksploatacija rudnika Ljubije. U toku februara meseca Prijedor i Kozarac bil su čvrsto opkoljeni. Pokušaj Nemaca da u toku februara raskinu blokadu i omoguće eksploataciju rudnika Ljubije nije u potpunosti uspeo. Pod teškim borbama usled nedostatka municije odred se povlačio, ali glavni cilj neprijatelja nije bio izvršen. U svim ovim borbama ustaše i Nemci nemogavši da unište partizane svetili su se golorukom narodu. De-

setine sela okoline Prijedora bilo je spaljeno i na hiljade ljudi ubijeno. No sve to nije umanjilo otpor. Odred je znatno narastao i već je raspolagao sa preko 1600 boraca, 50 puškomitraljeza, 13 mitraljeza i 4 bacača otetih od neprijatelja.

Vredno je napomenuti da je u duhu naredbe vrhovnog komandanta u februaru mesecu formirana u sastavu Drugog krajiškog odreda Kozarska proleterska četa od 115 boraca pod komandom Sime Ivanovića. Krajem marta 1942. četa će ući u sastav Prvog krajiškog proleterskog bataljona.

U ovom vremenu nastavljen je intenzivan politički rad sa narodom. Seoski narodno-oslobodilački odbori formirani još u početku ustanka 1941. godine, svestrano su pomagali partizanima, a pozadinske jedinice aktivno učestvuju u rešenju neprijateljskih objekata. Marta 1942. godine u selu Božići formiran je prvi Opštinski narodno-oslobodilački odbor za opštinu Palančište.

U toku marta i aprila na teritoriji IV. krajiškog odreda došlo je bilo konačno do izdajstva četnika koji su dotle izbegavali borbu, ali nisu ni otvoreno istupali protiv partizana. No već u martu oni vrše mučke i iznenadne napade na manje partizanske snage, bolnice i magacine. Prilikom jednog napada na bolnicu u Jošavici 1. IV. 1942. g. uspeli su između ostalih da zarobe i poznatog organizatora narodnog ustanka na Kozari dr Mladena Stojanovića. Pošto nisu uspeli da ga pridobiju oni su ga zverski ubili. U znak sećanja na njega Drugi krajiški odred čiji je on bio prvi komandant uzeo je njegovo ime. Na stmoj Kozari četnici nisu imali nekog većeg uporišta.

Vredno je spomenuti uspešni napad i zauzimanje ustaškog uporišta Kozarca. U jeku borbi formiran je i IV bataljon, te je sada ukupno snaga iznosila skoro 3.000 boraca. Komandant odreda bio je Obrad Stišović zamenik Josip Mažar-Soša komesar Ratko Vujović, a zamenik Dušan Misirača.

Usled pogoršane situacije u cntralnoj Bosni akcijama četnika odlukom štaba za Bosansku krajinu bilo je izdvojeno oko 800 boraca u posebni udarni bataljon koji je odmah upućen kao pomoć na ugroženo područje pod komandom Voje Todorovića i Velje Stojnića. U međuvremenu nastavljene su dalje uspešne borbe na terenu Kozare i vršene uveliko pripreme za oslobođenje Prijedora. Depeša vrhovnog komandanta sledeće sadržine: »Najviše koristi izvukli biste osvajanjem Prijedora, povezali biste teritoriju Prvog i Drugog NOP odreda, a Nemcima bi se onemogućilo izvoženje rude«, biće naredba za napad i zauzimanje Prijedora.

Okupator i ustaše smatrali su Prijedor veoma značajnim uporištem jer je to bio drugi grad po veličini u Bosanskoj krajini, a neposredna blizina rudnika Ljubije davala mu je još veći značaj. Ustaše su ga proglasile »hrtaskim Alkazarom« i želeli su da ga po svaku cenu brane. U gradu je bilo oko 2.000 neprijateljskih vojnika odlično naoružanih uz pomoć dva oklopna voza. Nasuprot ovom snažnom neprijaetljů stajali su već proslavljeni borci sa Kozare sa približnom brojčanošću ali i sa velikim nedostatkom municije naročito artiljerijske i minobacačke. No i pored svega toga pripreme za napad su bile odlično sprovedene. Svaki borac bio je detaljno upoznat sa ulogom i zadatkom koji mu je bio namenjen. Napad je imao da bude brz i munjevit od samog početka. Do sredine maja sve predviđene jedinice nalazile su se na polaznim položajima.

Noću 15-16. maja otpočeo je opšti napad na Prijedor. Već posle 22 sata oštre borbe grad je bio zauzet. Gradska posada bila je ubijena ili zarobljena, a u ruke partizana palo je sve naoružanje kao i znatni magacini hrane, oružja i drugog materijala. Sledećeg 17. maja zauzeta je i Ljubija. Zauzimanjem Prijedora i Ljubije stvoren je jak oslonac za dalju uspešnu borbu i pritisak na ostala opkoljena mesta.

U oslobođenom mestu odmah su organizovani organi vlasti, razvijen veoma bogat kulturni i politički život, a sve stanovništvo je mobilisalo sve svoje snage da se borci što bolje opreme. U Ljubizi je veoma uspešno radila i vojna radionica, gde je vršena opravka pušaka i drugog oružja kao i pravljenje bombi i prvih oklopnih kola.

18. maja 1942. godine spustio se na Urijama u Prijedoru domobranski avion »Potez 25« sa pilotom Franjom Kluzom. Nakon sat vremena od Kluzovog dolaska na isto mesto se spušta i drugi avion »Brege 19« sa pilotom Rudi Čajevcem i strelcom Mišom Jazbecom. Ovi piloti su bili preko partizanske organizacije u Banjoj Luci u stalnoj vezi sa štabom II Krajiškog odreda (Kozaračkog), te se za njihov dolazak već znalo.

Istoga dana, po naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu Franjo Kluz sa svojim avionom i strelcom Ivicom Mitračićem, koji je još ranije došao na Kozaru, odlaze na ranije pripremljeni aerodrom u selu Međuvođe na Kozari, dok Rudi sa Jazbecom ostaje u Prijedoru.

Dolazak ovih aviona značilo je i stvaranje prve partizanske avijacije, te je prvi borbeni let ovih aviona, 21. maj 1942. godine, uzet kao dan avijacije JNA. Ovim događajima okončan je jedan značajan period slavne istorije Prijedora i naroda Kozare. Ti događaji su pokazali kakve se ogromne snage kriju u narodu koji je umela da povede i organizuje komunistička partije Jugoslavije. Bratstvo i jedinstvo bilo je iskovano i bilo je sigurna zaloga za konačnu pobedu.

U sklopu svoje treće ofanzive neprijatelj je znatnim snagama preduzeo ofanzivu na slobodnu teritoriju i Prijedor. Uz pomoć znatnih nemačkih snaga artiljerije, tenkova i vazduhoplovstva otpočeo je 10. juna 1942. koncentričan napad na Prijedor. Odnos snaga je bio jedan prema deset u korist neprijatelja. Oko 7.500 partizanskih boraca suprotstavilo se udruženim nemačko-ustaško-četničkim snagama. Borbe su bile veoma oštre, a uspešne akcije odreda ometalo je i nekoliko

desetina hiljada izbeglog naroda koji je odred po svaku cenu hteo da zaštiti. Koristeći brojčanu i tehničku nadmoćnost kao i masovnu upotrebu avijacije došlo je do prodora prema Prijedoru. Krajem dana 10. juna iz pravca Banja Luke u grad su ušle nemačke trupe. Istovremeno neprijatelj je zauzeo Ljubiju, a naše snage povlačile su se prema grebenima Kozare. Sada je otpočela poznata borba za probijanje obruča koja su bila veoma ograničena i uz obostrane velike ljudske i materijalne gubitke. Neprijateljska nadmoćnost bila je ogromna, te je jedan deo odreda bio opkoljen.

Poznata kozaračka ofanziva trajala je 38 dana i noći. Oko 3.000 partizana neprekidno se borilo sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem čije su snage iznosile oko 70.000 moderno naoružanih vojnika. U Kozari za sve ovo vreme nalazilo se oko 80.000 izbeglog naroda i oko 600 ranjenika.

Tada je po naredbi štaba noću 3/4. jula izvršen prvi pokušaj proboja na pravcu Prijedor—Bosanska Dubica. Manji deo opkoljenog naroda uspeo je da se probije dok su u obruču ostale znatne snage odreda oko 500 ranjenika i oko 60.000 ljudi. I pored žestokog otpora neprijateljske snage su prodrle do ranjenika u Mlješanici i na zverski način ih likvidirale. Borbe su jenjavale, borci se razbijaju u male grupe i otpočinje pojedinačno probijanje. Neprijatelju je bilo uspelo da zarobi najveći deo izbeglog naroda čiji su ostaci ukoliko nisu bili likvidirani na licu mesta poslati u zloglasne logore NDH.

Znatan deo boraca odreda uspeo je da se probije i da nastavi borbu i pored tvrdnje neprijatelja da je Kozara zauvek umirena. Konačno krajem jula 1942. posle 38 dana borbe završena je ofanziva na Kozaru a glavni cilj potpunog uništenja odreda nije sproveden u život, već tad se reorganizuje odred da sredinom septembra naraste na preko 1000 boraca i nastavi akcije. 22. septembra od snaga II krajiškog odreda formirana je V kozarska brigada protiv koje je sada neprijatelj preduzeo novu ofanzivu. No ovaj put štab brigade

je na vreme doneo odluku da glavninu snaga povuče na Grmeč i time izbegne opkoljavanje. Odred je uspeo da brzom akcijom iznenadnim napadom na selo Gornji Garevci likvidira ustaško uporište, pređe put Prijedor — Banja Luka i time pređe na slobodnu teritoriju Podgrmeča u reon sela Suhače. Ovim se završavaju borbe u toku 1942. i sa pouzdanjem se očekuju novi okršaji u 1943. godini.

U toku 1943. godine V kozarska brigada nastavila je uspešne akcije i pored povećane budnosti neprijatelja i nekoliko ofanzivnih poduhvata. Glavna pažnja odreda bila je upravljena na sistematsko uznemiravanje neprijatelja i rušenje komunikacionih veza posebno železničke pruge. Oko 20. februara formirana je XII krajiška polubrigada u čiji sastav je ušao III bataljon V kozarske brigade, koji će dati i rukovodeći kadar i činio je osnovicu novoformirane brigade.

Marta 1943. godine u kući Jandrije Kesar, u selu Marini, na sastanku političkih radnika u pozadini, izabran je prvi Sreski narodnooslobodilački odbor za srez Prijedor od 7 članova. U odbor su izabrani: Gajić Pero za predsednika, Baškot Pero za sekretara, a za članove: Simatović Boško, Bašić Đoko, Rajilić Vaso, Munjika Tomo i Kovačević Nikola. Na prvoj sednici ovog Odbora raspravljeno je i zaključeno sledeće:

— da se pruži pomoć prijedorskog sreza bosanskodubičkom srezu oko izvršenja proletnje setve jer je ovaj kraj za vreme kozarske ofanzive do kraja uništen i tako ostao bez ikakvih sredstava za proizvodnju i

— da se izda nalog svim knezovima i muhtarima na terenu prijedorskog sreza (ostacima stare i neprijateljske vlasti) da odmah prestanu s delovanjem i odmah predaju svoje štambilje (muhare) Sreskom narodnooslobodilačkom odboru.

Izvršavanjem ovih prvih odluka, praktično je počeo da deluje novoformirani Sreski narodnooslobodilački odbor.

1943. godine bila je godina novih uspeha NOB-e kako u celoj zemlji, tako i u ovom kraju. Ovi uspesi

su imali pozitivan odjek i u ponovo okupiranom Prijedoru. Tako se već u rano proleće 1943. godine u gradu Prijedoru formira ilegalni narodnooslobodilački odbor prvo od 3, a kasnije od 7 članova. Neposredno posle toga formira se i vojni komitet od partizanskih saradnika. 20. septembra 1943. godine na sektoru Brežičani — Reljića Kamen (selo Dragatinja) na cesti Prijedor — Bosanski Novi izvedena je jedna od uspelih partizanskih akcija u 1943. godini u ovom kraju. Ovom prilikom kozarski partizanski odred dočekao je i uništio nemačku motorizovanu jedinicu jačine 1.200 Nemaca i oko 200 ustaša.

U razdoblju januar—mart mesec Nemci su u zajednici sa ustašima i četnicima otpočeli ofanzivu na slobodnu teritoriju Kozare u cilju da likvidiraju partizanske jedinice i zauzmu ove oblasti. Komanda IV NO udarne divizije u čijem je sastavu bila i V Kozarska brigada izdala je naređenje da prvi baatlion brigade izvrši iznenadni i brzi napad na put Bosanski Novi — Prijedor s ciljem da omete neprijateljski plan. Drugi bataljon iste brigade ostao je u rezervi na terenu Budimlić — Japre. Posle borbi od oko skoro 50 dana neprijatelju nije bilo pošlo za rukom da svoj plan sprovede u život. Peta brigada se posle ofanzive nalazila na teritoriji Bosanska Gradiška — Banja Luka. Ona u ovom momentu prelazi u ponovnu ofanzivu i u tom cilju 12. marta jedinice V brigade na sedamnaest mesta izvršila su rušenja pruge Prijedor — Bosanski Novi i zapalili opštinsku zgradu u selu Brezičani.

U prvoj polovini 1943. pa i u celoj toj godini nesumnjivo je najznačajnija bila akcija izvedena aprila meseca iste godine.

U Prijedoru u ciglani i improviziranom logoru bilo je zatvoreno oko 200 zarobljenih partizana i njihovih simpatizera. Po odluci štaba IV bataljona V brigade imalo se izvršiti iznenadni prepad i izvršiti oslobođenje zatvorenika. U tom cilju stvorena je udarna grupa od 17 boraca podeljenih u tri kolone koji su dobili zadatak da ovu akciju sprovedu. U gradu su bile jake

stacionirane ustaško-domobransko-nemačke snage. Logor je bio opkoljen bodljikavom žicom, bunkerima i odlično čuvan. Grupa za akciju do detalja je bila upoznata sa planom napada i ove pripreme bile su izvršene na nekoliko dana ranije. Noću 24. i 25. aprila iznenadnim prepadom straža je bila likvidirana, nešto pobijeno, a nešto zarobljeno i oslobođeno preko 120 zatvorenika. Grupa se odmah posle akcije povukla vodeći sa sobom oslobođene drugove i zatvorenike na slobodnu teritoriju Kozare. Akcija je imala izvanredan politički i moralni značaj. Ona je bila dokaz snage pokreta i istovremeno i znak skorog oslobođeija. Štab nemačke 117. lovačke divizije svojoj višoj komandi podneo je veoma kratak izveštaj sledeće sadržine: »U jednom noćnom prepadu savladana je hrvatska straža u Prijedoru«.

Uspešni napad na prijedorski logor bio je spomenut u izveštaju Vrhovnog štaba, učesnici akcije kao i brigada pohvaljeni, a vest je bila takođe objavljenja i preko radio stanice »Slobodna Jugoslavija«.

Na kraju 1943. u vezi sa napadom partizanskih snaga na Banju Luku V Kozarska brigada dobila je zadatak demonstrativnog prepada na Prijedor. U tom cilju izvršeno je sistematsko rušenje komunikacija Banja Luka—Prijedor, Prijedor—Bosanski Novi i Bosanski Novi—Bosanska Krupa. Ovim akcijama završena je 1943. godina uspešnim borbama na terenu Prijedora i njegove bliže i dalje okoline. Narodnooslobodilačka vojska je brojčano porasla, a istovremeno se proširila i slobodna teritorija.

Na početku 1944. godine kozarski odred i brigada bili su u sastavu IV divizije i učestvovali su u odbrani slobodne teritorije Bosanske krajine u vezi sa prvom fazom VII neprijateljske ofanzive. U tim borbama neprijatelj je bio prinuđen da povuče svoje snage krajem februara i početkom marta iz oblasti Piskavice, Omarske, Ljubije i Kozarca čime je bio ponovo zaokružen garnizon u Prijedoru koji se sada snabdevao samo vazdušnim putem. U takvoj situaciji V korpus

sa IV divizijom i delovima X i XXXIX divizije izveo je novi noćni prepad 19. i 20. aprila 1944. god. na Prijedor. Partizanske jedinice su iste noći prodrle u grad, ali zbog jakog utvrđenja i nedostatka teškog naoružanja i brojčane nadmoćnosti neprijatelja grad nije bio zauzet.

U završnim borbama VII neprijateljske ofanzive i neuspešnog desanta na Drvar snage sa Kozare odigrale su značajnu ulogu. Od ovog momenta Narodnooslobodilačka vojska prelazi u ofanzivu na skoro svim frontovima naše zemlje i sada je samo pitanje dana kada će biti konačno oslobođen Prijedor.

OSLOBOĐENJE PRIJEDORA 1944. GODINE

Posle drvarske operacije i odlaska prve proleterske za Srbiju na teritoriji zapadne Bosne ostao je da deluje V korpus koji je dobio zadatak da ugrožava neprijateljski saobraćaj između Save i Jadranskog mora. Već krajem avgusta neprijatelj je bio prinuđen da zbog akcija V korpusa napusti oblasti u koje je bio prodro u toku drvarske operacije. U vezi sa opštom situacijom na Balkanu Vrhovni štab je 17. avgusta izdao naređenje V korpusu da u vremenu od 1—7. septembra 1944. godine u sadejstvu sa savezničkom avijacijom preuzme pojačana ofanzivna dejstva na neprijateljske komunikacije. U tom cilju otpočeli su sistematski napadi na neprijateljska uporišta što ga je primoralo da se povuče u nekoliko gradova Bosanske krajine. Koristeći se ovako povoljnom situacijom štab V korpusa doneo je odluku da izvrši opšti napad na neprijateljska uporišta u donjem toku reke Sane i time spoji slobodnu teritoriju Kozare i Podgrmeča i izvrši oslobođenje ovih gradova. U sklopu tih doga-

đaja Prijedor je bio od izvanrednog značaja za naše snage, kao važan saobraćajni čvor a istovremeno sa njim Ljubija. Neprijatelj se bio dobro pripremio za odbranu čije se linije protezale u dva bastiona sa bezbroj bunkera i utvrđenih zgrada za stanovanje. Sama okolina Prijedora uključujući i Ljubiju, selo Hambarine, selo Brezičani, selo Dragotinju i selo Martin Brod predstavljali su spoljnu liniju odbrane neprijatelja.

Posada Prijedora pored nemačkih snaga glavninu su činile ustaše i domobrani (preko 1000) i oko 300 četnika Vase Mijatovića. U ostalim okolnim utvrđenjima bilo je još preko 2000 vojnika, dok je u samom gradu bila prilično brojna artiljerija i minobacačka oruđa. Štab V korpusa preko odlične obaveštajne mreže dobio je pravu sliku odbrane što će biti od presudnog uticaja za uspešno sprovođenje napada. Odličnim rasporedom snaga izvršen je napad skoro sa svih strana na Prijedor.

Glavni napad sa VI krajiškom brigadom i XI krajiškom brigadom izvršen je iz pravca severo-zapada i severa. Napad je otpočeo 6. septembra 1944. u 22 časa. Udarna grupa naoružana bacačima i bombama prodrla je duž druma Bosanski Novi—Prijedor ka Bihaću. Istovremeno kroz spoljnu odbranu grada prodro je II bataljon XI krajiške brigade sa obe strane železničke pruge. U početku napad sa severa nije bio uspešan ali prebacivanjem novih snaga u toku 8. septembra u ranim jutarnjim časovima naše snage su ovladale severnim delom grada. Najžešći otpor neprijatelj je davao u zgradi silosa, no dejstvom minobacačke vatre ovaj otpor je bio skršen čime je posle deset časova uporne borbe otpor neprijatelja bio skršen i grad zauzet. Prvi, drugi i treći bataljon VII krajiške brigade nastavio je napad u pravcu jugozapada, a treći i četvrti bataljon XI krajiške brigade izbacio je neprijatelja iz sela Brezičani i Martin Broda. U Prijedoru su ostali prvi i drugi bataljon XI krajiške brigade kao posada.

Posle oslobođenja Prijedora nastavljene su uspešne borbe kozaračke grupe odreda te se neprijatelj hitno i bezglavo povlačio ka Bosanskom Novom. 7. septembra kada je oslobođen Prijedor zauzeta je i Ljubija, a neprijateljska kolona jačine 2.000 ljudi bila je razbijena pri pokušaju da pređe reku Sanu. Ovim se završavaju operacije za oslobođenje prostranog područja između Prijedora, Ljubije i Bosanskog Novog. Rezultat borbe je bio veoma povljan za naše snage jer je ratni plan bio ogroman i Prijedor će među prvim gradovima naše zemlje biti konačno oslobođen.

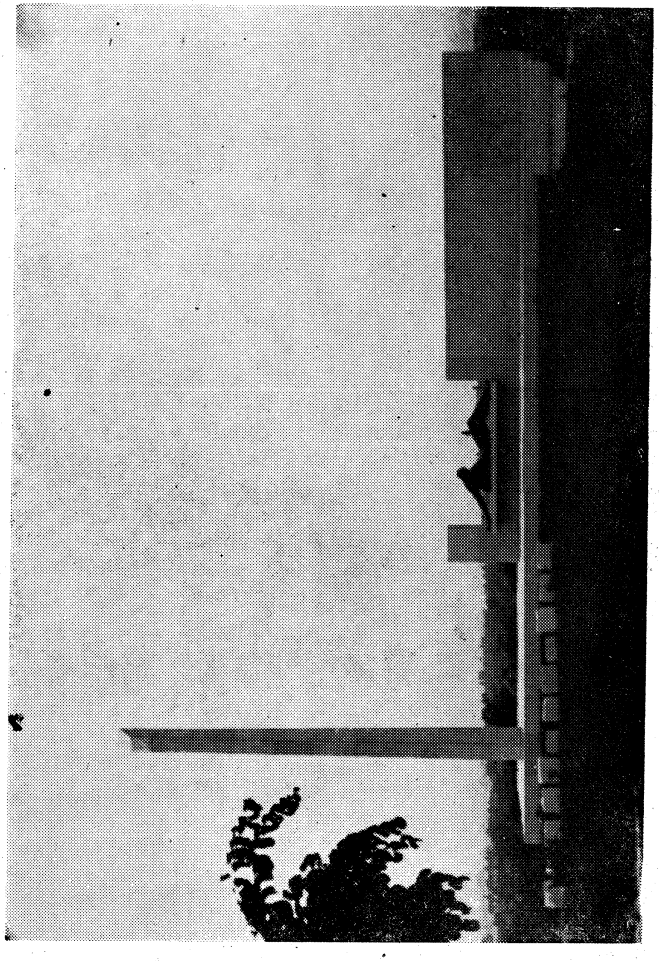

SPOMENK PALIM BORCIMA IZ NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

ZNAMENITE LIČNOSTI

SRETEN STOJANOVIĆ, rođen je u Prijedoru u patrijarhalnoj sveštеničkoj porodici 1898. godine. Gimnaziju je pohađao u Tuzli i u Beogradu. Kao srednjoškolac učestvovao je u omladinskom nacionalno-revolucionarnom pokretu, te je zbog toga, posle sarajevskog atentata, bio od austrougarskih vlasti osuđen na robiju.

Umetničko školovanje započeo je u Beču, a nastavio u Parizu, kod Burdela koji je na njega dosta uticao. Iz Pariza vratio se u Beograd 1922. godine. Samo u Beogradu imao je sedam kolektivnih izložbi. Pored toga, izlagao je u Sarajevu, Zagrebu, Londonu, Barceloni, Rimu, Roterdamu, i Veneciji. Bavio se i umetničkom kritikom i esejistikom. Posle rata bio je i rektor Akademije likovnih umetnosti u Beogradu. Umro je 1960. godine i sahranjen o državnom trošku.

Stojanović se ogledao u skoro svim rodovima skulpture — sitnoj plastici, tanagri, portretu, bisti, reljefu, monumentalnim spomenicima. Bavio se i slikarstvom. Smatra se, tvorcem našeg modernog realističkog psihološkog portreta. Među njegovim portretima ističu se: portreti Nikole Vulića, Žanke Stokić, Milana Rakića, Milutina Milankovića. Njegov spomenik na Iriškom vencu je jedan od najvećih u zemlji. Posebno su interesantne njegove sklupture u drvetu.

TODOR ŠVRAKIĆ, rođen u Prijedoru 1881 godine. Pohađao je umetničku školu u Beogradu prvih godina ovoga veka, docnije je učio u Beču i Pragu. Radio je portrete, kompozicije i pejsaže. Docnije se posvetio naročito akvarelu. Izlagao je i u zemlji i u inostranstvu.

DR BRANKO BUJIĆ rođen je 9. novembra 1901. u Prijedoru u kući malog službenika sa puno dece. No zahvaljujući želji oca i pomoći najstarije sestre sva su deca pohađala školu. Pred prvi svetski rat Branko se upisao u Sarajevu u gimnaziju, ali je izbijanje rata prekinulo njegovo školovanje. Gimnaziju nastavlja u Tuzli gde je i završava 1921. godine, a zatim se upisuje na Pravni fakultet u Zagrebu na kome i diplomira 1926. godine.

Još kao đak tuzlanske gimnazije zahvaljujući porodičnom vaspitanju pripadao je naprednoj srednjoškolskoj omladini i aktivno sarađivao u nizu listova. Za vreme studija u Zagrebu postao je član SKOJ-a, gde se isticao svojim učešćem u svim akcijama napredne studentske omladine. Po završetku fakulteta kao već poznati aktivista teškom mukom dobio je državnu službu. Obično je radio kod privatnih advokata u Sarajevu u koje je posle studija i došao. Za vreme svog trogodišnjeg boravka u ovom mestu ponovo se isticao kao veoma aktivan radnik na svim poljima pod teškim uslovima stalne prismotre policije. On umnožava letke, rastura ih, organizuje radnike, agituje za izbore itd. no i pored svega toga on maja 1928. uspešno brani doktorsku tezu. Već 1927. postaje član Pokrajinskog komiteta za BiH.

Šestojanuarska diktatura 1929. godine bio je signal za nov talas hapšenja, te među prvima biva uhapšen avgusta 1929. godine. Posle skoro sedam meseci provedenih u zloglasnom sarajevskom zatvoru »Blediji« uz sistematsku tuču i maltretiranje biva prebačen za Beograd, gde mu je održano i suđenje 21. marta 1930. Osuđen je na tešku robiju od pet godina.

REPRODUKCIJA PORTRETA DR BRANKA BUJIĆA, KOGA JE NA ROBIJI U SREMSKOJ MITROVICI RADIO MOŠA PIJADE (1936)

Kaznu je počeo izdržavati u Sremskoj Mitrovici da uskoro bude premešten u Zenicu, gde ostaje do početka 1933. kada ga opet vraćaju u prvi zatvor. Naročito u Sremskoj Mitrovici Bujić se aktivno suprotstavlja zatvorskim vlastima radi čega na novom suđenju u samom zatvoru zajedno sa Mošom Pijade, Đurom Pucarom, Pavlom Gregorićem i dr. produžuje mu se robija za još dve godine. Na izdržavanju kazne i pored izvanredno teških uslova a i prilično slabog zdravlja on uporno uči i aktivno radi prevodeći delove Marksovog »Kapitala«, piše studije iz političke ekonomije kojoj se naročito posvećuje.

Iz zatvora izlazi 7. avgusta 1936. posle sedam godina tamnovanja i po nalogu policijskih vlasti nastanjuje se za kratko vreme u Prijedoru. Pod teškim uslovima prebacuje se u Sarajevo a zatim u Beograd i uz pomoć drugova zapošljava se u časopisu »Narodno blagostanje«. U Beogradu sarađuje pored toga u nizu listova kao i periodičnih ekonomskih publikacija, njegovi prilozi bivaju veoma zapaženi i cenjeni. Izdaje i niz posebnih brošura, kao naprimer »Ko daje novac za rat?«, »Koliko je taka Italija«? itd.

U takvom radu zatiče ga i aprilski rat, a juna 1941. biva uhapšen od ustaša u Sarajevu, odveden u logor Jadovno u Velebitu, gde biva i ubijen.

BAŠIĆ Đoko RADE rođen 21. III. 1919. u Donjim Garevcima, Prijedor, Bosna i Hercegovina. Student prava. Član KP od 22. VI. 1941. U NOB stupio 1941. Danas: generalni direktor železare u Zenici. Za narodnog heroja proglašen 20. XII. 1951.

Niže razrede gimnazije završio je u Prijedoru, a više u Banjaluci. Kao đak viših razreda gimnazije došao u dodir sa naprednim radničkim pokretom Banjaluke. Bio je već tada aktivni učesnik u mnogim radničkim demonstracijama, koje je tada protiv režima organizovala KP. Septembra 1940. godine bio je zbog učestvovanja u jednoj demonstraciji osuđen na 15 dana zatvora. Ujesen 1940. godine započeo je studije na uni-

verzitetu u Beogradu i još intenzivnije učestvuje u akcijama naprednih studenata.

Posle kapitulacije Jugoslavije došao je u rodno mesto i, po direktivama partijske organizacije u Prijedoru, radio na pripremanju oružanog ustanka. U aprilu te godine bio je primljen u SKOJ, a u junu — i u članstvo komunističke partije Jugoslavije.

Kada je na Kozari podignut narodni ustanak, Bašić je stupao u II krajiški narodnooslobodilački partizanski odred. Ubrzo je postao politički delegat, a zatim zamenik političkog komesara čete. Početkom 1942. godine postao je politički komesar čete. Učestvovao je u mnogim borbama koje su u to vreme vođene na Kozari. Za vreme velike ofanzive na Kozari bio je ranjen, ali je ne napuštajući četu i dalje nastavio da učestvuje u žestokim borbama. Uleto 1942. godine postao je pomoćnik komesara bataljona u petoj kozaračkoj brigadi, a ujesen iste godine — politički komesar bataljona. Sa bataljonom učestvovao je u svim borbama u toku četvrte i pete neprijateljske ofanzive. Septembra 1943. postavljen je za političkog komesara dvanaeste brigade jedanaeste divizije, a dva meseca kasnije, postavljen je za komesara osme brigade četvrte divizije. Krajem 1944 godine postao je politički komesar desete divizije prve armije.

Rade Bašić je bio izvanredno hrabar partizan. Zbog toga i zbog umešnog rukovođenja jedinicama dobijao je više puta priznanja viših štabova.

Posle završetka rata bio je u raznim jedinicama JNA. Imao je čin pukovnika. Posle demobilizacije postao je društveni i partijski radnik u prijedorskom srezu.

EGIĆ Stojana ĐUŠAN rođen 27. I. 1916. u selu Brezičanima, Prijedor, Bosna i Hercegovina. Službenik. Član KPJ od novembra 1941. U NOB stupio 1941. Danas: generalmajor JNA. Za narodnog heroja proglašen 24. VII. 1953.

Do rata je živeo u svome rodnom kraju i bio opštinski nameštenik. Kada je buknuo ustanak postao je borac treće čete kozaračkog odreda. U borbama koje su odmah zatim usledile: na Vilinskom mostu, na železničkoj stanici Svodna, na železničkoj stanici Brezičani, u napadu na blindirani voz na pruzi Prljugovac—Donja Dragotina pokazao je veliku hrabrost i smelost. U burnim danima 1941., kad su razne kvislinške organizacije raspirivale bratoubilački rat, Egić je mnogo doprineo realizaciji politike bratstva i jedinstva među našim narodima. Postao je član KPJ novembra 1941., decembra 1941. godine postavljen je za zamenika komandira, a aprila 1942. godine za komandira pete čete kozaračkog partizanskog odreda.

Početkom 1942. godine istakao se u likvidaciji neprijateljskih uporišta Blagaj kod Bosanskog Novog. Tada je sa delom pete čete prodro u centar uporišta, napao i likvidirao neprijateljsku komandu. To je omogućilo likvidaciju celog uporišta. Nešto kasnije, između 18. i 22. juna 1942. za vreme ofanzive na Kozaru, Egić je napao sa svojom četom kolonu neprijatelja u selu Marinima (300 ljudi). Zahvaljujući njegovoj hrabrosti i snalažljivosti, neprijatelj je razbijen, zarobljeno je 100 vojnika, mnogo oružja i municije. I kasnije, tokom čitave ofanzive na Kozaru, isticao se mnogo puta na teškim zadacima. Njegova četa je među prvima izvršila proboj obruča u Donjem Jelovcu i time pomogla izlaz ostalim jedinicama.

Septembra 1942. postao je zamenik komandanta, a onda komandant prvog bataljona druge krajiške brigade. Juna 1943. godine postavljen je za zamenika komandanta brigade. Vodio je kasnije, oktobra 1943. godine, uspešne operacije u prvom zauzimanju Tuzle. Umešnim komandovanjem i velikom ličnom hrabrošću spasao je u selu Ražljevu, aprila 1944. sedamnaestu majevičku brigadu od desetkovanja akcijom u kojoj je razbio neke udarne jedinice napadača.

Jednom, maja 1944. godine, njegova brigada se probijala preko ceste Lopare—Tuzla. Kod rudnika uglja

bila je zasuta iznenadnom vatrom neprijatelja sa svih strana. Delovi trinaeste SS divizije, dobro naoružani i utvrđeni, zaustavili su čelo brigade ispred ceste. Počelo je povlačenje. Situacija je bila vanredno teška. Neprijatelj je sve više nadirao od Busije. U pitanju su bili minuti. Egić, tada već komandant brigade, okupio je štab, kurire i drugo prištapsko osoblje, izišao na čelo brigade, pošao u juriš i razbio neprijatelja. Borci su se povratili, neprijatelj potisnut i oteran.

Avgusta 1944. godine Egić je postao komandant pete kozarske brigade i učestvovao u borbama: u istočnoj Bosni — severno od Tuzle, na Konjuhu, kod Živinica, u Srbiji — na Krupnju, kod Šapca, u beogradskoj operaciji i u napadu na Sremsku Mitrovicu. U borbi za Beograd njegova brigada je izvršila uspešan zadatak koji je dobila od divizije. Tako je stajalo i u zvaničnim vojnim izveštajima iz tog vremena. Zbog toga je bio odlikovan i štab pete kozarske brigade i njen komandant Egić Dušan. Posle toga, krajem oktobra 1944. godine, Egić je postavljen za zamenika komandanta jedanaeste krajiške divizije.

EGIĆ Tome *MILAN,* rođen 1913. u Brezičanima, Prijedor, Bosna i Hercegovina. Sezonski radnik. Član KPJ od oktobra 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo avgusta 1943. kod Kotor Varoši. Za narodnog heroja proglašen 24. VII. 1953.

Pre rata je radio kao sezonski radnik rudnika Ljubija i pripadao samostalnoj demokratskoj stranci. Pred sam rat, kada je uticaj komunističke partije u tom kraju ojačao, Egić je postao vrlo blizak revolucionarnom radničkom pokretu, koji je počeo da pomaže.

Kada je počeo ustanak na Kozari, bio je rukovodilac prve ustaničke grupe u selu Brezičanima. Sa njom je porušio železničku prugu u blizini i uništio opštinu u selu. Posle prestanka frontalnih borbi ustaničkih jedinica, kada je na Kozari počelo formiranje partizanskih jedinica. Egić je stupio u treću četu drugog krajiškog odreda. I tu se isticao hrabrošću i discipli-

nom. Prilikom likvidacije neprijateljskog uporišta Prljugovac, septembra 1941. godine, neopaženo se privukao bunkeru i uništio ga otvorivši time četi put u uporište. Smeo i hrabar, Egić je nizao podvig za podvigom.

U napadu na Prijedor, maja 1942. godine, bio je jedan od dobrovoljaca jurišne grupe, koja je imala zadatak da se probije u centar i da uništi unutrašnja neprijateljska uporišta. Sa nekoliko drugova neprimetno se privukao neprijateljskim topovima, likvidirao posadu i iskoristio topove za gađanje neprijateljskih utvrđenja.

Za vreme neprijateljske ofanzive na Kozaru 1942. godine, bio je zamenik političkog komesara bataljona, a iduće godine komandant bataljona u dvanaestoj krajiškoj brigadi. U centralnoj Bosni na Rudanci, sa svojim bataljonom je likvidirao neprijateljski voz zaplenivši velike količine ratnog i drugog materijala.

Poginuo je sredinom 1943. godine u borbi iznad Kotor Varoši u jurišu na položaje Nemaca i ustaša.

KONDIĆ RADE, rođen 1916. u selu Baltine Jaruge, Kozarac, Prijedor, Bosna i Hercegovina. Šumski radnik. Član KPJ. U NOB stupio 1941. Poginuo 30. VIII. 1944. kod Manjače, kraj Žepča. Za narodnog heroja proglašen 13. III. 1945.

Rat i okupacija zemlje zatekli su Rada Kondića u rodnom selu, gde je dotad živeo u oskudici, mirno i povučeno. Prvih meseci okupacije počeli su ustaški zločini i masovni pokolji nevinog naroda. Jednog dana svi članovi porodice Radeta Kondića biil su poklani; sa teškom ranom u srcu Rade odlazi na Kozaru. Na Kozari je naišao na jednog od organizatora ustanka u tom kraju Mladena Stojanovića. Bistrom i pametnom mladiću Mladen je lako objasnio da za pokolj nevinih ljudi nije kriv ni hrvatski ni muslimanski narod, već fašistički okupator i domaći izdajnici protiv kojih se treba nemilosrdno boriti. Pred Radetom su pukli novi

vidici. On svim srcem prilazi narodnooslobodilačkoj borbi.

U jednoj od poznatih borbi iz tih dana na Mrakovici prvi je uskočio u neprijateljske rovove. Otada gotovo posle svake borbe koju je krajem 1941. i početkom 1942. godine vodio drugi krajiški odred, ime Radeta Kondića sve češće se spominje.

Polovinom 1942. godine Rade je postao komandir jedne čete krajiškog udarnog bataljona. Tih dana bataljon je u centralnoj Bosni vodio ogorčene borbe protiv okupatora, ustaša i četnika. Jednog dana partizani su iznenada upali u jake neprijateljske zasede kod Korača. Položaj je bio težak, ali zahvaljujući junaštvu i veštini komandira dveju četa bataljona, Kondiću i Ranku Šipki, neprijatelj je bio razbijen. Krajiški partizani su potukli četničke snage i kod Krnine, Ljeskovih Voda i Čemernice. Vraćajući se prema Kozari, bataljon je ponovo naišao na jake snage izdajnika. Borci su bili veoma premoreni od neprekidnih okršaja i marševa. Ali, u najtežem trenutku iz prvih redova zaorio se glas komandira Kondića: »Napred, partizani, napred, Kozaro...«. Izdajnici su ponovo bili potučeni.

Prvog juna 1942. godine počela je velika i dugo pripremana ofanziva neprijateljskih snaga na Kozaru. Posle jednomesečnih neprekidnih i teških borbi partizanima je uspelo da probiju višestruke obruče. U jednoj od tih borbi u poslednjem jurišu na neprijatelja, izginuli su svi vodnici i zamenik komandira Radetove čete; Rade je bio teško ranjen u grudi. Grupa boraca sa ranjenim komandirom krila se nekoliko dana opkoljena sa svih strana. Rade nije klonuo duhom. Kada je na njihovo sklonište naišla iznenada nemačka patrola, on, ranjen, prihvata borbu sa svojim omiljenim poklikom.

Kada se oporavio od rane, ponovo skuplja svoje borce i postaje komandant udarnog baatljona u V krajiškoj kozarskoj brigadi. Učestvuje u oslobođenju Bihaća i u svim borbama koje je brigada vodila

krajem 1942. godine. Naročito se ističe u borbi kod Suhače. Tu je V brigada opkolila i u nezadrživom jurišu uništila čitavu ustašku pukovniju, kojom je komandovao poznati zločinac potpukovnik Seferović.

U to vreme Rade Kondić je sa svojim bataljonom učinio jedan podvig o kome se dugo govorilo u jedinicama. Njegov bataljon se brzo i vešto probio kroz neprijateljske linije, upao u okupirani Prijedor i oslobodio iz ustaškog zatvora 70 rodoljuba osuđenih na smrt. Taj herojski podvig radiostanica »Slobodna Jugoslavija« je nazvala tada »velikim vojničkim delom«.

Polovinom 1943. godine Rade sa svojim bataljonom u sastavu V kozarske brigade odlazi ponovo u centralnu Bosnu, vodi uspešne borbe protiv četničkih snaga, napada nemačke i ustaške garnizone, kolone i vozove. U to vreme postao je komandant pete brigade.

Godine 1944. XI krajiška divizija, u čijem je sastavu bila i V brigada, dobija zadatak da krene prema Srbiji. Trebalo je forsirtti reku Bosnu. Ali prelaz je branila zloglasna SS divizija »Princ Eugen«. Nemci su iznenadili brigadu Radeta Kondića za vreme priprema za prelaz preko reke. Razvila se žestoka bitka, u kojoj su se partizani pomešali sa nemačkim fašistima. Još jednom i poslednji put zaorio se omiljeni poklik komandanta Radeta: »Napred, partizani, napred, Kozaro...«.

Pao je herojski u jednom od onakvih okršaja kakve je najviše voleo — hvatao se u koštac sa neprijateljem, borio se prsa u prsa, na život i smrt. Imao je tada dvadeset osam godina.

MARJANOVIĆ Laze *MIKAN,* rođen 7. XII. 1920. u Marinu, Prijedor, Bosna i Hercegovina. Zanatski radnik. Član KPJ od 25. I. 1942. u NOB stupio 1941. Danas: pukovnik JNA. Za narodnog heroja proglašen 6. IX. 1942.

Mikan je prvi borac Bosne i Hercegovine, koji je za života odlikovan Ordenom narodnog heroja. On

dolazi u red istaknutih junaka našeg narodnooslobodilačkog rata koji su stekli slavu na bojnom polju.

Posle osnovne škole Mikan je ostao kod kuće i bavio se zemljoradnjom od 1937 godine. Tada je pošao u Bosansku Kostajnicu na zanat. Hteo je da bude kovač, ali na zanatu nije dugo ostao. Posle tri meseca pobegao je, jer su ga zajedno sa drugim šegrtima mnogo tukli; neki šegrti počeli su krv da pljuju. Mikan je nastavio zanat u Banjaluci, ali ni tamo nije dugo učio — rat ga je prekinuo...

Od prvog dana ustanka Mikan je pod oružjem. Učestvovao je u mnogim borbama: na Dragotici, Brezičanima i drugim mestima. Bio je među prvim dobrovoljcima u četi kozarskih partizana koju je formirao Mladen Stojanović. Prva akcija u kojoj je učestvovao bila je borba na Svodnoj. U toj borbi ubio je šest neprijateljskih vojnika i zaplenio puškomitraljez. Tada je prvi put ranjen. Za zaplenjeni mitraljez Mikan Marjanović je dobio pohvalu od štaba partizanskog odreda.

Učestvovao je u svim borbama kozarskih partizana. Bio je dobrovoljac u napadu na blindirani voz

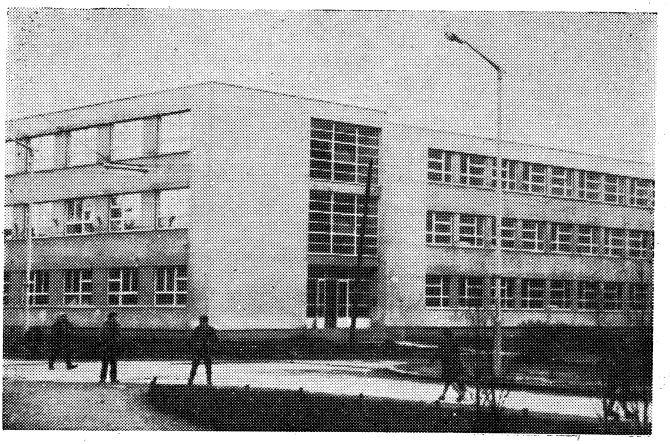

koji je uništen na pruzi Prijedor — Bosanski Novi. Bio je dobrovoljac i na rušenju vijadekta kod Volinje. Rušenje nije mogao da izvrši bataljon. Trebalo je da se dobrovoljno javi trideset najboljih i najhrabrijih drugova. Vijadukt je porušen, ali je od trideset dobrovoljaca poginulo deset...

Formiranjem prve krajiške brigade Mikan je postao komandir čete sa kojom je učestvovao u svim borbama za probijanje orubča oko Kozare. Prilikom napada na Ključ, sa jednim vodom neopaženo je upao u centar grada, otvorio vatru na neprijatelja, izazvao paniku u njegovim redovima i omogućio brz uspeh napada. U bici na Kupresu opet je sa četom upao u grad usred neprijateljskih utvrđenja. Pet sati vodio je borbu u gradu. Hvatali su se za guše sa ustašima. Mikan se sa jednim ustaškim oficirom rvao više od deset minuta. Ustaša je uspeo da ga u tom gušenju ubjede za ruku, na njoj i danas ima ožiljak. Ipak, Mikanu je uspelo da ga ubije. U toku te borbe ubio je još osamnaest ustaša, a četa je ukupno likvidirala preko 200 izdajnika... Zbog ove pobede, zajedno sa čitavom četom, dobio je pohvalu od operativnog štaba i od štaba brigade.

Izvesno vreme Mikanova brigada je vodila borbe na Manjači, a onda je došla velika bitka na Bihaću. Partizani su nastupili preko Žegara. U krvavim okršajima probili su se u grad, ali pred njima — na kanalu, nalazio se most. Trebalo je preći preko njega i izvršiti juriš. Neprijatelj je stalno vršio napade. Partizani su ih odbijali, ali su znali da će moći da se održe samo ako ovladaju mostovima. Mikan je doneo odluku: juriš. Trebalo je biti odlučan i brz. Preleteo je preko mosta. Za njim je jurila čitava četa. U tom naletu likvidirano je neprijateljsko uporište pored mosta i tako omogućeno likvidiranje čitavog utvrđenog grada. U ovoj borbi Mikan je bio ranjen, ali je zato likvidirao trinaest ustaša.

Do januara 1945. godine ranjavan je šest puta, nekoliko puta dosta teško.

Velike i slavne bitke u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi i mnoge druge bile su borbeni put odvažnog kozarskog junaka. Za vreme operacija oko Zenice, pred konačno oslobođenje, postavljen je za komandanta XI krajiške brigade. Posle rata ostao je na službi u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.

MARIN K. *LAZAR,* rođen u selu Marinima, Prijedor, Bosna i Hercegovina. Automehaničar. Član KPJ od kraja 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo krajem 1944. u Travniku. Za narodnog heroja proglašen 23. VII. 1952.

Do rata je učio automehaničarski zanat u Beogradu, zatim se, posle sloma Jugoslavije, vratio kući i ubrzo stupio u partizane.

Posle prve akcije, rušenja komunikacija na pruzi Bosanski Novi — Prijedor, izabran je za kurira štaba odreda. Primljen je u SKOJ, zatim u partiju. Marta 1942. godine krenuo je sa udarnim bataljonom kozarskog odreda u borbe: na Manjaču u centralnoj Bosni, na Han-Kola, na Karaš, Pojezni, Krnjin itd.

Posle ovih borbi, opet se vratio u štab odreda. Po formiranju II krajiške brigade bio je izvesno vreem kurir, ali je brzo otišao u četu i učestvovao u akciji na Bihać, novembra 1942, zatim na Ljubiju.

Posle svih borbi u kojim je učestvovao istican je kao najbolji, najpoštrvovaniji i uzoran junak.

Posle četvrte neprijateljske ofanzive Marin je otišao na dužnost u štabu V korpusa i tamo ostao do formiranja tenkovskih jedinica pri korpusu.

U šestoj ofanzivi, na 104 kilometra od Srnetice, izlažući svoj život pogotovo sigurnoj smrtnoj opasnosti, doprineo je da se zaustavi iznenadni napad na štab V korpusa, sa kojim su bili PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Zavnobih. Brzo intervenišući Lazar je na čelu svojih boraca, sa mašinkom u ruci, jurišao na neprijatelja. Tada je ranjen.

Ujesen 1944. godine postavljen je za komandira tenkovske čete V korpusa. Za vreme napada na

Travnik, kao komandir tenkovske čete vodio je čitav dan borbu sa Nemcima i ustašima. Kada mu je nestalo municije i tenk se pokvario, Lazar se kroz neprijateljske redove probio bez tenka. Partizani su ovladali celim gradom, ostala je nelikvidirana samo još kasarna u kojoj se nalazilo 500—600 ustaša. Sa narodnim herojem Petrom Mećavom, Lazar je sa drugim tenkom nekoliko puta obišao kasarnu i baš u času kada je pronašao mesto odakle bi se moglo uspešno napadati, tenk je stao, pokvario se. Neprijatelj je utom otvorio vatru iz kasarne na tenk i tako smrtno pogodio dvojicu partizanskih heroja — Marina i Mećavu.

MIDŽIĆ Muharema *ESAD*, rođen 1917. u Prijedoru, Bosna i Hercegovina. Student. Član KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. Strelian 1942. u Banjaluci. Za narodnog heroja proglašen 5. VII. 1951.

Poreklom je iz zanatlijske porodice. Pre rata je bio student. Nekoliko puta je zatvaran zbog svojih naprednih shvatanja. Postao je član SKOJ-a 1937. godine, a tri godine kasnije član komunističke partije.

Bio je jedan od organizatora ustanka na Kozari. Postavljen je za političkog komesara I kozaračke čete. Kada je od najboljih boraca Bosanske krajine formiran proleetrski bataljon, Esad je postao politički komesar toga bataljona. Istakao se u borbama na Kupi, Vrbasu, Kotor — Varoši i Teslići.

Četnici su ga zarobili 1942. godine i prodali ustašama za hranu i četiri sanduka municije. U zatvoru u Banjaluci ustaše su ga mučile. Nije ništa priznao. Onda ga je Gestapo uzeo »u svoju nadležnost«. Esad je i dalje ostao čvrst odbijajući da kaže bilo šta što bi moglo koristiti neprijateljima. Na kraju su ga streljali. Kad mu je pre streljanja prišao hodža da ga blagoslovi, prezrivo ga je odbio i rekao da je to glupo i nedostojno komuniste. Pre nego što je streljački vod pucao, Esad je klicao komunističkoj partiji i vikao da mu nije žao što gine, jer zna da će narodna borba uroditi plodom.

POPOVIĆ Obrada *BRANKO*, rođen 1917. u Veriću, Prijedor, Bosna i Hercegovina. Šumski radnik. Član KPJ od zime 1941. U NOB stupio 1941. Udavio se jula 1944. u reci Sani, kod sela Ališići. Za narodnog heroja proglašen 27. XI. 1953.

Poreklom je iz siromašne seljačke porodice. Nije mogao da se školuje, već je počeo da radi od malena. Od 1937. godine do kapitulacije Jugoslavije radio je kao šumski radnik u Podgracima.

Među prvima je stupio u partizane, jula 1941. Bio je najpre u kozarskom odredu, zatim u II krajiškoj i XI krajiškoj brigadi. Odmah je zapažen po junaštvu, naročito u borbama na Piskavici, Turjaku, Podgracima, Mrakovici, Kozarcu, Omarskoj i dr. Posle borbi u Gornjoj Piskavici, za vreme velike kozarske ofanzive, pohvalio ga je štab I krajiške brigade kao odličnog komandira čete. Istakao se i u borbama protiv četnika na Manjači, Kadinoj Vodi, u borbama za Jajce i u teškom okršaju sa neprijateljem na Komaru.

U borbama za Bihać sa jednim vodom potiskuje neprijatelja preko mosta i, iako ranjen, zarobljava dva topa. Posle borbi na Sanskom Mostu, Bosanskom Novom i Ljubiji bio je ponovo pohvaljen od štaba bataljona. Posle četvrte neprijateljske ofanzive, iscrpljen od tifusa, poslat je na Kozaru, gde je takođe učestvovao u mnogim akcijama.

Veoma krupan podvig napravio je u jednoj akciji koja se vodila u avgustu 1943. godine na železničkoj pruzi i cesti Prijedor — Bosanski Novi, kod Reljića Kamena. Sa svojom četom, u saradnji sa četom narodnog heroja Stojana Jaruge, Branko je dočekao nemačku blindiranu kolonu. Veštim manevrom zapalio je 15 neprijateljskih kamiona i zaplenio tri topa namenjena za Istočni front. Munjevitom brzinom izvukao je topove i zadržao veliku neprijateljsku navalu iako je bio strahovito tučen iz topova. Sa svojom četom napao je neprijatelja, oteo mu još jedan top i saterao ga u Prijedor. Od toga dana Brankovo ime postalo je čuveno

u odredu, a kasnije i u XI brigadi, u kojoj je postao komandant bataljona.

Sa XI krajiškom brigadom učestvovao je u borbama na pruzi Banjaluka — Kostajnica, na Kozarcu, Lijevču i u Čardaku kod Bosanske Krupe. U napadu na Bosansku Gradišku, januara 1944. godine, sa svojim bataljonom imao je najteži zadatak — da prekine most Banjaluka — Gradiška i uđe u centar grada. Udario je na most, ali kako je tu bio brisan prostor a bunkeri pored mosta jaki, nije mogao da ga zauzme. Ostavio je dve čete da drže vatru, a on je sa jednom preplivao kanal, opkolio je sa pola čete bunker, likvidirao ga i našao se u centru grada. Tako je omogućio partizanskim jedinicama da uđu u grad. Iznenada je kolona neprijateljskih tenkova opkolila njegov bataljon. Sa nekoliko bombaša — sa bombama i benzinskim flašama — on je uništio dva neprijateljska tenka i izvukao svoj bataljon...

Udavio se u reci Sani, jula 1944. godine, u selu Ališićima, između Prijedora i Sanskog Mosta, kada je sa svojom jedinicom pokušao da pređe na desnu obalu da bi pomogao partizanske snage koje je ugrožavao neprijatelj.

RAUŠ Đurđa *STEVO*, rođen 23. X. 1916. u Brežičanima, Prijedor, Bosna i Hercegovina. Zemljoradnik. Član KPJ od 10. XII. 1941. U NOB stupio 1941. Danas: generalmajor JNA. Za narodnog heroja proglašen 20. XII. 1951.

Do napad Nemačke na Jugoslaviju bavio se zemljoradniom. Bio je godinu dana i na službi u žandarmeriji.

U narodnooslobodilačku borbu stupio je prvog dana ustanka. Učestvovao je u prvim borbama na terenu Prijedora i Bosanskog Novog. Već tada istakao se kao hrabar, pa je u oktobru 1941. godine postavljen za vodnika u drugom krajiškom partizanskom odredu.

Početkom 1942. godine Stevo je postao komandir pete čete prvog bataljona krajiškog odreda. Kada je

postao komandir I krajiške proleterske brigade, kao jedan od najhrabrijih komandira čete polstavljen je u njoj za komandanta I bataljona. U napadu na Kupres jedna njegova četa bila je jedina jedinica brigade koja je upala u grad i vodila borbu četiri sata. Njegov bataljon je učestvovao u oslobođenju Ključa, 2. avgusta 1942. godine. On je sa bataljonom ušao u grad pre likvidiranja svih spoljnih uporišta, tako da je izazvao pometnju kod neprijatelja i omogućio brzo osvajanje grada.

Oktobra 1942. godine Stevo je postao zamenik komandanta brigade. U oslobođenju Bihaća njegova brigada je napala spoljna utvrđenja — sela Žagar, Golubić, Vinicu — a kasnije i sam grad. Stevov bataljon je prvog dana slomio spoljnu odbranu grada i drugog prodro u Bihać. U toku borbe trebalo je preći dobro branjeni most na kanalu da bi se zauzeo park u kome je bila neprijateljska artiljerija i gradska kula. Stevovom inicijativom prelaz preko mosta i zauzimanje parka izvršeno je pre opšteg napad na centar grada. To je omogućilo bržu likvidaciju neprijatelja. Stevo je i sam učestvovao u jurišu preko mosta i istakao se neobičnom smelošću.

Avugsta 1943. godine postao je komandant I krajiške brigade. Njegove komandantske sposobnosti posebno su došle do izražaja u napadu na četnike na Kopaoniku. 8. avgusta 1944. godine. Tada je prva krajiška brigada potpuno razbila četničke snage u rejonu Milanov Vrh. Prilikom oslobođenja Aranđelovca neprijateljske snage bile su utvrđene u hotelu »Staro zdanje«. Stevovom inicijativom do zida su, pod zaštitom mitraljeske vatre, dogurana dva bureta puna eksploziva i zapaljena. Eksplozija je načinila poveću rupu na zidu kroz koju su borci ušli u zgradu i uništili neprijatelja.

Prva krajiška brigada je pod komandom Steva Rauša vodila teške borbe i prilikom oslobođenja Beograda: u napadu na Smederevo i Grocku i u uništenju neprijateljske grupacije u rejonu Vrčin — Avala. Kra-

jem 1944. godine Stevo je određen za zamenika komandanta IV krajiške divizije, a aprila 1945. godine postavljen je za komandanta XXIV divizije.

Posle oslobođenja zemlje Stevo je ostao u vojsci. Danas je generalmajor Jugoslovenske narodne armije.

Dr MLADEN STOJANOVIĆ, rođen 1896. u Prijedoru, Bosna i Hercegovina. Lekar. Član KPJ od pre rata. U NOB stupio 1941. Poginuo aprila 1942. u Jošavci. Za narodnog heroja proglašen 7. VIII. 1942.

Potiče iz sveštеničke porodice. Gimnaziju je učio u Sarajevu i Tuzli. Kao srednjoškolac pripadao je revolucionarnoj bosanskoj omladini. Godine 1912. prešao je u Srbiju i javio se u komite. Kada se ponovo vratio u Tuzlu, došlo je do sarajevskog atentata. Austrijske vlasti su ga uhapsile zajedno sa mnogim omladincima.

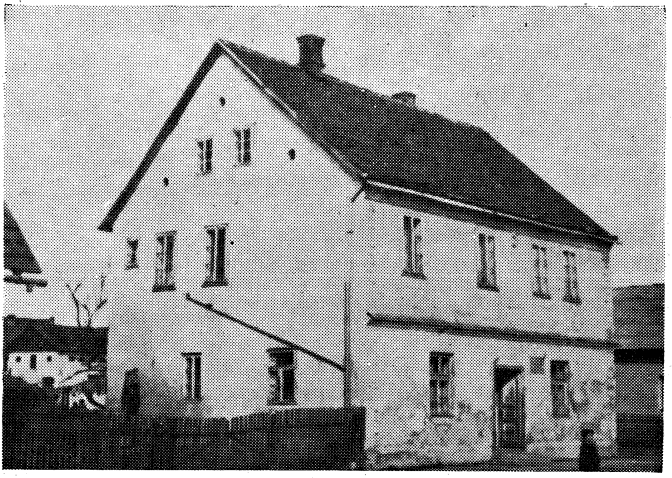

RODNA KUĆA DR MLADENA STOJANOVIĆA U PRIJEDORU

Bio je u zatvorima u Tuzli i Banjaluci, a zatim ga je sud u Bihaću osudio na 16 godina robije. Tamnovao je u Bihaću i Zenici.

Amnestiran je 1917. godine i vratio se rodnoj kući u Prijedor. Za vreme sloma Austro-ugarske aktivno je učestvovao u razoružavanju njene vojske. U Sremskoj Mitrovici je sa nekoliko drugova razoružao pun voz mađarskih vojnika. Posle prvog svetskog rata studirao je medicinu u Zagrebu i Beču, a po završetku studija bio je lekar u Prijedoru.

U predvečerje fašističke agresije na našu zemlju, stavio se u službu radničke klase i opštenarodnog antifašističkog pokreta. Posle kapitulacije ustaše su ga uhapsile. Znao je šta ga čeka u ustaškoj tamnici. Smišljao je kako da pobegne. Jednom prilikom je u zatvoru zapalio hrpu slame, iskoristio paniku koja je tada nastala i uspeo da pobegne i da se dočepa Kozare na kojoj je sa narodnim herojima Osmanom Karabegovićem, Velimirom Stojnićem i Josipom Mažarom-Šošom dizao narod na oružani ustanak.

Evo šta o Mladenu pišu ustaši 24. decembra 1941. godine u svojim poverljivim dokumentima:

»Dr Mladen Stojanović, liječnik iz Prijedora, koji je vođa pobunjenika na Kozari planini — istaknuti je komunista i cijeli njegov pokret je na komunističkoj bazi, iako je privukao k sebi i priličan broj seljaka iz okolnih mjesta. Organizovao je oružanu snagu od oko 5000 pušaka, sa oko 100 strojnica i 4 bacača mina. Kada vrši napadaj na neki dio naših snaga, prikupi najveći dio svojih snaga na tom mjestu i pred zoru iznenada napadaju sa svih strana. Kad zarobi izvjestan broj domobrana, redovno im drži komunistički propagandni govor, ponudi ih hranom i cigaretama, previje im rane (ako ih imaju) i potom pusti kućama. Ubijenima uzmu dokumente i novac, i sve spakuju i pošalju njihovim kućama. Na taj način toliko utiču na moral vojnika da su ovi neupotrebljivi u buduće za akciju protiv pobunjenika.

SPOMENIK DR MLADENU STOJANOVIĆU. RAD S. STOJANOVIĆA, VAJARA

On je najopasniji vođa pobunjenika, jer je najinteligentniji (od svih ostalih), predvodi najveću i najjaču grupu pobunjenika, vrlo je oprezan, a napad prima i izvodi sa puno sistema.

Dostavljajući prednje, mišljenja sam da dr Mladena Stojanovića treba ucijeniti sa 200 tisuća kuna«.

U prvo vreme Stojanović je bio komandant kozarskog odreda, a docnije načelnik operativnog štaba za Bosansku krajinu. Bio je ne samo odličan borac, već i čovek koga su mase rado slušale. Obilazio je Krajinu i druge krajeve i posle četničke izdaje sprečavao cepanje narodnih snaga i razobličavao izdajnike. U velikoj meri i njegova je zasluga što je Kozara postala jedno od glavnih žarišta ustanka. Narod je o njemu pevao: »Ide Mladen vodi partizane, razveo ih na sve četiri strane...«.

Sa svojim hrabrim Kozarčanima Mladen je na Mrakovici razbio domobransku bojnu i zaplenio mitraljeze i prve minobacače.

Februara 1942. godine Mladen prelazi u centralnu Bosnu. Sa svojim drugovima odlazi u Lipovac da pred tamošnjim četnicima razobliči njihovog vođu Tešanovića. Ali u lipovačkoj školi četnici su ga mučki napali i teško ranili u glavu. Spasli su ga tada njegovi drugovi. Nešto kasnije četnici su završili započeti zločin. Dok je Mladen ležao u bolnici četvrtog odreda u Jošavci, četnici su noću upali u zgradu i pobili sve ranjenike. Mladena su poveći sa sobom i pokušavali da ga pridobiju da pređe u četnike. Kada je to Mladen s prezirom odbio, oni su ga ubili.

Smrt dr Mladena Stojanovića, tada načelnika operativnog štaba Bosanske krajine, bolno je odjeknula u srcima svih ljudi Krajine. Mladen je vaspitavao hiljade prvoboraca Kozare, predvodio ih u prvim okršajima protiv neprijatelja, bio njihov prvi komandant, istinski drug i učitelj. Na svečanoj komemoraciji održanoj u oslobođenom Prijedoru, maja 1942. godine, njegov rodni grad, njegovi partizani, drugovi i prijatelji,

odali su mu dostojnu počast kao svom drugu, učitelju, lekaru i komandantu.

Među herojima Bosanske krajine Mladen Stojanović zauzima posebno mesto. On je postao legenradni junak ne samo u Krajini, nego i čitavoj Bosni i Hercegovini i izvan njih, njegov junački lik ostao je da živi u sećanju zajedno sa slavom herojske Kozare.

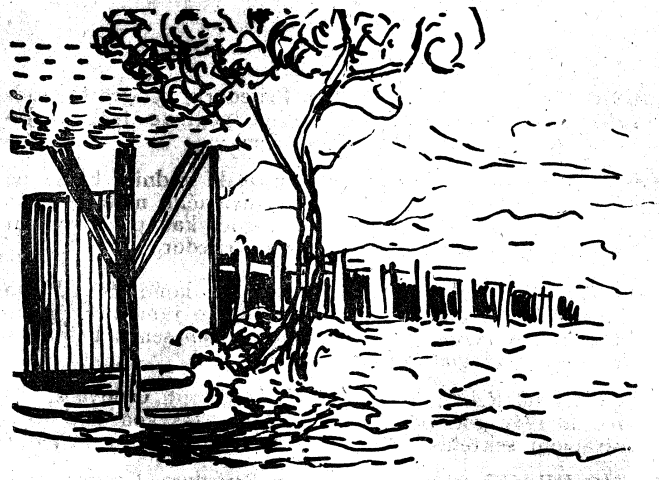

ISTAKNUTI BORCI REVOLUCIJE

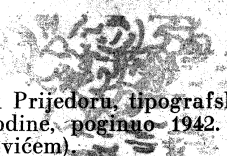

ALIŠIĆ SMAJO, rođen 1922. g. u Prijedoru, tipografski radnik, član KPJ-u od 1941. godine, poginuo 1942. u Jošavci (zajedno sa Dr. Stojanovićem).

BURSAĆ Stanka *ILIJA, sezonski šumski radnik*, borac od 1941. godine poginuo u akciji na nemačku motorizovanu kolonu Prijedor—Brežičani 1943. god. kao prvi sekretar sreskog komiteta KPJ-u za srez Prijedor.

ĆIKOTA Gliše *MIRA*, sekretar mesnog komiteta KP. za grad Prijedor od kotobra 1941. god. do juna 1942. tj. do kozarske ofanzive kada je uhvaćen i obešen u Prijedoru avgusta 1942. god. od strane ustaša.

GNJATOVIĆ RADE, zemljoradnik iz Donjih Orlovaca, borac od 1941. god. poginuo od četnika 1943. god. kao organizacioni sekretar sreskog komiteta KPJ-u za Prijedor.

LUKIĆ DRAGO, rođen 1902. god. u Prijedoru, limarski radnik u rudniku Ljubiji, član KPJ-u od 1940 god. Organizator velikog štrajka ljubijskih rudara 1940. god. poginuo kao komesar prilikom povlačenja iz Ljubije 1942. godine.

PROKOPIĆ BRANE, đak iz sela Omarske, za vreme NOB-a bio omiljeni sekretar okružnog komiteta SKOJ-a i član OK KPJ-u za Kozaru, borac od 1941. god. član KPJ-u od 1942. godine. Poginuo 1946. godine u saobraćajnoj nesreći kao član pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu.

RAJLIĆ MILE, obućarski radnik iz Prijedora, rođen u selu Malo Palančište 1915. godine, borac od 1941. godine, član KPJ-u od 1941. god. poginuo 1942. god. prilikom povlačenja iz Prijedora kao komandant mesta Prijedor.

STOJANOVIĆ ILIJA, stolarski radnik iz Prijedora, član KPJ-u od 1940. god. član mesnog komiteta KPJ-u za grad Prijedor pre rata, borac od 1941. god. zamenik komesara čete čuvenog prvog krajiškog proleterskog bataljona. Umro 1951. god. na dužnosti sekretara sreskog komiteta Saveza komunista za srez Prijedor.

SULJANOVIĆ MUHAREM, rođen 1915. god. u Prijedoru, službenik, uhapšen 1941. god. kao sekretar mesnog komiteta KPJ-u za grad Prijedor osuđen na doživotnu robiju, tamnovao u Mitrocici, ubijen 1945. god. prilikom nadiranja naših jedinica.

SIMATOVIĆ BOŠKO, iz sela Veliko Plandište, član KPJ-u od 1941. god. prvi predsednik narodnooslobodilačkog odbora za srez Prijedor, većnik AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, penzionisan kao nacionalno zaslužni borac.

BANOVIĆ GOJKO, novinar i književnik rođen je 1911. u Malom Palančištu srez Prijedor, u NOB od 1943. Objavio je zbirke pripovedaka »Neviđene snage« (1948), »Knežopoljci« (1952), zbirke reportaža i romansiranu biografiju Petra Kočića.

GLUMAC ŠLOBODAN. dopisnik »Borbe« iz inostranstva i urednik listova i prevodilac, rođen je u Prijedoru 1919. — Od 1943. do kraja rata bio je u internaciji.

KOMLENIĆ ŠIMO, politički i družtveni radnik u Bosni i Hercegovini, rođen je 1894. u Prijedoru, u NOB od 1941. Bio je predsednik oblasnog NO Odbora za bosansku krajinu, pomoćnik ministra u vladi NR BiH, predsednik NO Prijedor.

KRNETA LAZO, politički radnik rođen je u Gornjoj Dragotini, srez Prijedor 1913. u NOB od 1941

MARJANOVIĆ SLOBODAN, sekretar Izvršnog veća NR BiH i narodni poslanik i NS NR BiH, rođen je 1915. u Prijedoru.

MARJANOVIĆ JOCO, narodni poslanik NS NR BiH i član CK Saveza komunista BiH, rođen je u Sanskom Mostu 1920.

CIKOTA BOŽO, predsednik Vrhovnog suda NR BiH, rođen je u Bosanskoj Dubici 1906. godine.

EKONOMSKE PRILIKE PRIJEDORA

Prijedorska komuna je jedna od najvećih, kako po teritoriji tako i po broju stanovnika, u prijedorskom srezu. Po privrednoj razvijenosti, uz komunu Ljubije, je najrazvijenija komuna sreza. Pored grada, komuna obuhvata 35 sela, a ukupan broj stanovnika, prema najnovijim podacima kreće se oko 38.000. Na gradsko stanovništvo otpada oko 16.000, dok ostalih 22.000 otpadaju na stanovnike sela. Od ukupnog broja aktivnog stanovništva 52% su zaposleni u privredi.

Isključujući naselja, (grad i sela), prijedorska komuna ima ukupno 30.923 hektara površine. Na oranice otpada 16.855 h, na šumske reone 10.156 h, a ostalo na voćnjake, livade, pašnjake i dr. Setvene površine se najvećim delom koriste za proizvodnju pšenice i kukuruza. Pod usevima pšenice nalazi se 5.053 h, kukuruza 5.265 h, ovsa 1.259 h. itd.

U periodu posle rata grad se naglo razvio, a broj stanovnika gotovo utrostručio. Industrija naročito, a i ostale grane privrede, razvili su svoju delatnost.

Glavni predstavnik industrije je kombinat celuloze i papira. Proizvodnja papira počela je u 1960. godini, kao probni pogon. Do izgradnje ovoga pogona, 75% celuloze je išlo u izvoz. Sada se izgradnjom novih

kapaciteta podmiruju domaće potrebe. Pored tvornice u Prijedoru, alimentiraju se tvornice papira u Beogradu i Čačku. U 1961. godini, u kombinatu celuloze i papira proizvodiće se 44 hiljade tona celuloze i 30 hiljada tona papira, a izgradiće se pogon za proizvodnju 9.000 tona drvenjače. Po asortimanu proizvodiće se: beljena i nebeljena celuloza, a kod papira: omotni, roto, srednje-fini i fini pisaći i štamparski papiri. Proizvodnja će u celini služiti za podmirenje domaćeg tržišta, a delom će se alimentirati i pogoni za dalju finalizaciju — konfekcije papira i grafička industrija. Pored kombinata celuloze i papira u gradu još postoje; tvornica za proizvodnju keksa i testenina, tvornica elektrokeramičkih izolatora i kaljeva za peći, krojačko-

FABRIKA CELULOZE U PRIJEDORU

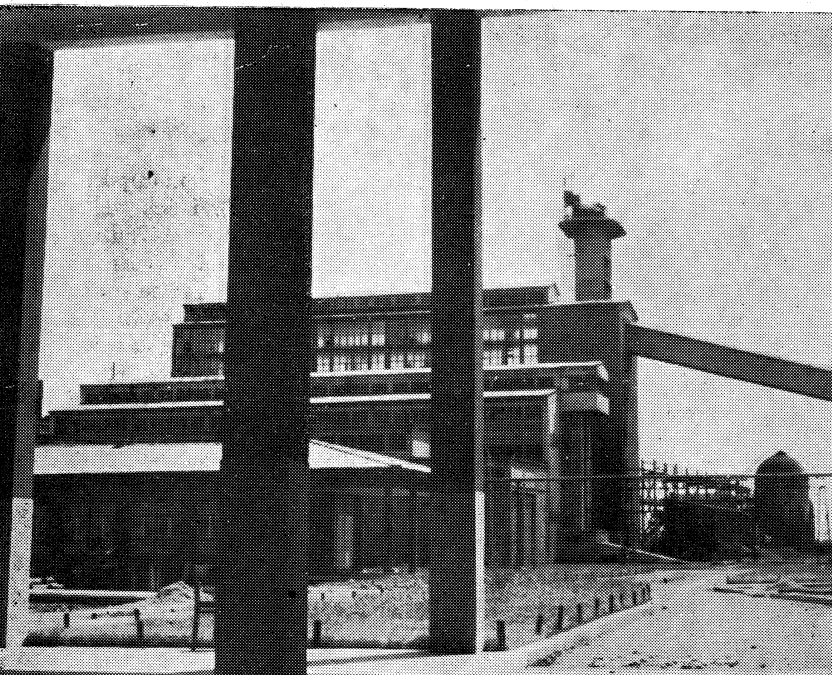

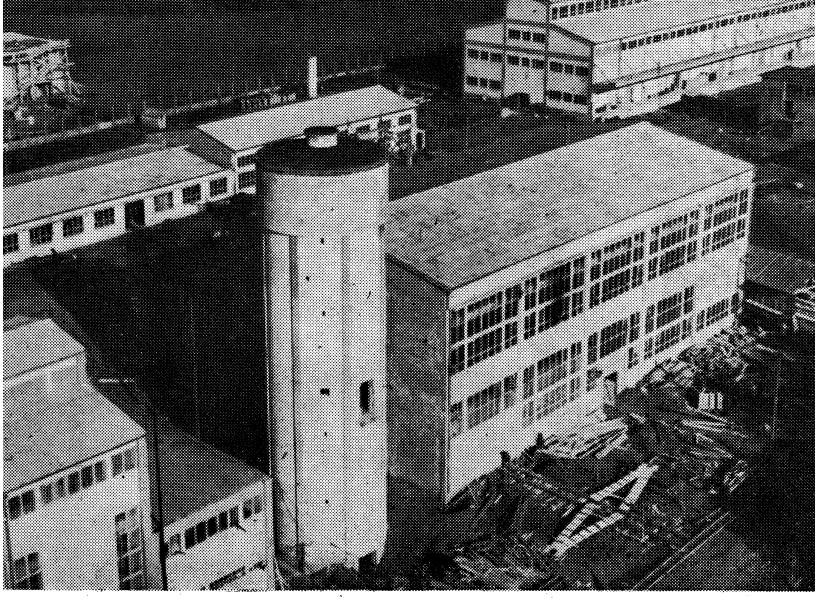

PANORAMA FABRIKE CELULOZE

konfekcijsko preduzeće, tvornica sapuna i hemijskih proizvoda, industrija ciglarskih proizvoda i još neka manja preduzeća. Svi ovi kapaciteti svoju proizvodnju isključivo plasiraju na domaćem tržištu. Tvornica keksa i testenina svoje proizvode plasira širom naše zemlje. U sastavu ove tvornice u idućoj godini neće biti pogon za proizvodnju testenina, nego uz mlinsku industriju, koja takođe postoji u Prijedoru. Tvornica elektroizolatora obezbeđuje proizvodnju za preduzeće elektroindustrije. Krojačko-konfekcijska preduzeće svoje proizvode plasira preko sopstvenih prodavnica u Prijedoru (dve), u Banjoj Luci, Bosanskom Novom, Bosanskoj Dubici, Zenici, Tuzli, sa širokim asortimanom proizvoda. Na području opštine postoje velike količine zaliha gline, peska i šljunka čija se eksploatacija vrši

delimično, samo za domaće potrebe. Prijedorske gline su poznate u keramičkoj industriji naše zemlje, naročito za proizvodnju grnčarije.

Trgovina se odvija preko jednog detaljističkog i jednog angrodetaljističkog preduzeća, sa vlastitim prodavnicama i robnom kućom, sa ukupnim prometom od preko dve milijarde dinara. Ugostiteljstvo radi u obimu jednog preduzeća a sa prometom od preko sto miliona dinara.

Poljoprivreda komune daje prinose za podmirenje potreba stanovništva, sa manjim tržnim viškovima. Na području komune radi 5 zemljoradničkih zadruga i poljoprivredno dobro »Sanićani«. Ukupne površine ovih organizacija su oko 1.000 h. Poljoprivredno dobro u svom sastavu ima ribnjak na površini od 310 h. Gaji se šaran i smuđ. Manje količine plasiraju se na domaćem tržištu, a veće služe za izvoz. U 1960. godini izvezeno je 40 vagona ribe u Italiju, Zapadnu i Istočnu Nemačku. U gradu postoji hladnjača za klanje krupne stoke i živine. Deo proizvoda plasira se na našem tržištu a deo ide za izvoz. Za izvoz ide živina, jaja i melanž od jaja. Godišnje se preradi 22 miliona komada jaja. U perspektivi je rekonstrukcija, sa povećanjem kapaciteta na 500 tona dnevno. Podmirenje sadašnjih kaptciteta hladnjače vrši se sa područja čitavog sreza. U mestu postoji i sušnica za šljive, mlin za preradu itd.

IZLETIŠTA I OKOLINA

KOZARAC

Kozara, kasnije Kozarac, je srednjovekovni grad. Do postanka Prijedora imao je daleko veći značaj, ali od tog vremena njegov značaj opada. U njemu je 1334. godine bila crkva Sv. Martina. Prema narodnom predanju crkva je locirana u podnožju kozaračkog obronka Mađarske kose u zaseoku Mahmuljinima, koji pripadt naselju Kozaruši. Vojvoda Hrvoje Vukčić bio je vlasnik grada Kozare u 1413. godini, a posle njegove smrti gospodar Kozare je kralj Sigismund. Još 1425. godine spominje se grad Kozara kao njegovo vlasništvo. Grad je podignut na jugozapadnim obroncima istoimene planine Kozare. Posada utvrde je osiguravala saobraćaj na drumu Banja Luka — Kozarac — Bos. Novi i Sanski most, kao i drugim manjim okolnim naseljima. Potrebe posade diktirale su da se ispod zidina grada počnu naseljavati obrtnici. Prvenstveno su dolazili oni koji su svojim zanatom i stručnom spremom mogli učiniti neku uslugu. Tako se naseljavaju zidari, kovači, tesari, krojači a onda drugi obrtnici

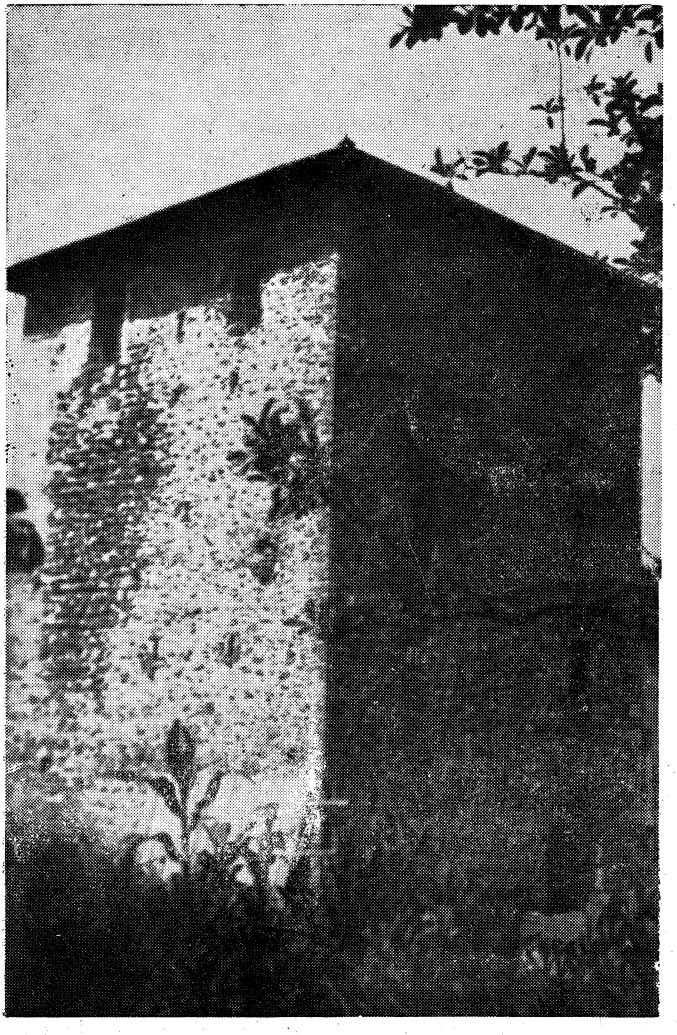

KULA KOZARAČKOG GRADA

i poljoprivrednici. Sa razvojem naselja ispod grada menja se život i izgled okolnog kraja. Smešten na dobrom trgovačkom putu svojevremeno se razvija u znamenit trgovački grad i postaje središte srpske župe.

Od 1518. godine Kozarac je u vlasti Turaka. U prvim danima turske uprave nije imao neku važnu ulogu. Padom Kostajnice pod Austriju 1687. godine, jedan deo njenog stanovništva i sudska upravna vlast su smešteni u Kozarac. Kozarac je sada postao sedište kadije Kostajničke bekije (tj. preostalog dela kostajničkog područja). Kozarac postaje vojni i sudsko-administrativni centar okolnog područja što ubrzava njegov razvoj.

U jesen 1717. godine Austrijanci su na kratko vreme zauzeli Kozarac.

Godine 1736. kozarački grad je temeljito, upravo, ponovo, popravljen, osiguran sa 12 topova, sagrađena kula, sedište kozaračkog kapetana i odbrambene posade Kozarca.

Gradski kameni bedemi debljine 1, visine 5, dužine 200, a širine 10 m. zatvarali su dosta veliku površinu pravougaonika. U grad se ulazilo sa sve četiri strane kroz kapije sagrađene na sedištima bedema, a delimično kaldrmisani putevi su ukrštavali na središtu ravnog terena u gradu. Na raskrsnici tih puteva sagrađena je gradska džamija, a pred njom iskopan bunar. Duž spoljne strane bedema je podignut od nekoliko metara visok zemljini nasip, koji je uklonjen delom pre, a delom posle drugog svetskog rata. Na bedemu sa severne strane grada a pokraj glavnih ulaznih vrata podignut je kameni bastijon (tabija) sa promerom od dvanaest metara. Sa ovim bastijonom spojeni su temelji 4 — spratne kamene kule sagrađene prilikom obnove grada. Kula je imala i drveni gornji sprat sa šatorastim krovom (čatama). Ovaj sprat zajedno sa hrastovim krovom skinuo je 1935. godine Huso Ključanin, kao njen vlasnik, a ostale delove prilagodio za stambene prostorije. Početkom drugog svetskog rata

skinuo je i krovnu konstrukciju i zub vremena uništio je sve osim kamenih vanjskih zidova. Plafoni pojedinih spratova su pali u prizemlje, a ostala drvena građa potpuno propala. Godine 1958. NOO-e Kozarac podigao je krovnu konstrukciju i kulu pokrio crepom današnje proizvodnje. Dužina zidova kule u prizemlju iznosi 10×8 m.

Na sva četiri ugla kamenih bedema su izbočeni čvrsto građeni kameni bastioni (tabije). Na zapadnoj strani u samom gradu, delom u bedemu, a delom u nasutom zemljanom nasipu izgrađena je kamena magaza za smeštaj džebhane (municije).

Kozarac je bio sedište kapetanije, (posle pada Kostajnice) koja je brojala 220 vojnika zajedno sa njihovim zapovednicima, raspoređeni u sedam (džemata) vodova, imala je godišnju platu 3.871 groš i 70 para. Jedan deo njihovih prinadležnosti isplaćivao se iz džizije (vojnica nemuslimanima) visočkog kadiluka. Oko 1814. godine primili su vojnici i zapovednici Kozarca svoje plate iz prihoda džizije Prijedora, Bos. Novog i Dubice. Vojna posada bila je stalna i grad je imao svoga dizdara (kastelan, komandant garnizona).

U 1839. godini komisija koja je pregledala gradove ovih krajeva ustanovila je da je Kozarac u ruševnom stanju i nepotreban pa je tada napušten i ostavljen zubu vremena. Gradske kapije su pale, bedemi obrušeni a bastione naselile sove. Ravno, dosta veliko i plodno zemljište unutrašnjosti grada počeše naseljavati meštani, dok samu kulu i njenu bližu okolinu zadržaše u vlasništvu potomci kozaračkih kapetana. Danas se u gradu nalazi oko 10 tvrdo građenih zgrada sagrađenih delom od kamena iz bedema kozaračkog grada, a delom materijala sa drugog terena. Sa padom glavne gradske kapije (severne strane) uklonjen je natpis iznad nje i kasnije prilikom popravke gradske džamije uzidan visoko iznad njenih vrata, iz čijeg se teksta mogu razabrati mnogi istorijski podaci. Na kamenoj ploči vidi se reljefno isklesan tekst; koji u prevodu glasi:

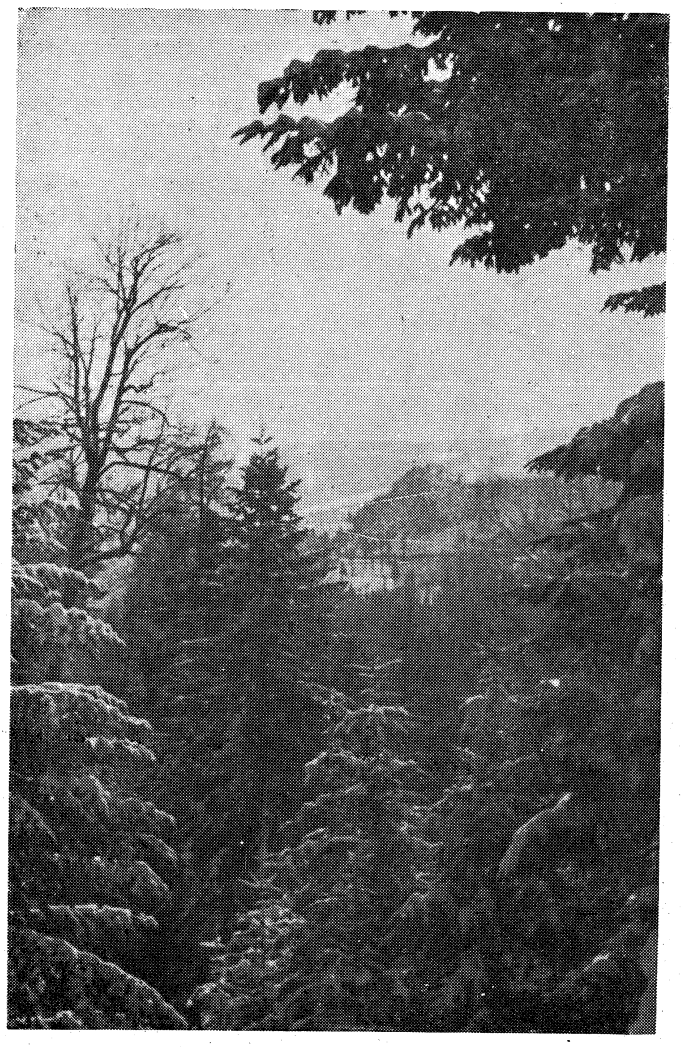

PEJZAŽ SA KOZARE

U slavu njegova veličanstva sultan Muhameda
rukovodioca i gospodara lica zemlje
ovaj sadašnji plemeniti namjesnik Bosne
jedan od časnih i najpravednijih namjesnika
Abdulah-paše, sin Muhsina, unuk Muhsin-zade
dao je sagraditi na ovoj Krajini ovu tvrđavu
u ovom delu Bosne
Njeno ime je Kozarac (Kozarica)
a pod skutom je.....?
Izvadivši brojku tri dade joj (se) lijep kronogram:
»Ovo je čudnovat grad i čvrsta tvrđava«
Godina 1148 (1736) Napisao Mehmed Ćehaja...?

Zbir brojčane vrednosti slova u poslednjoj rečenici daje godinu temeljnog opravka i podizanje tvrđave, pošto se iz toga zbira oduzima brojka 3.

U Kozarcu se izmenilo nekoliko kapetana. Prvi kapetan bio je Mustafa-kapetan, sin Muratov, spomenut u jednom dokumentu iz 1709. godine u drugoj jednoj ispravi 1721. godine koju je svojeručno potpisao. Prema narodnom predanju otac ovoga kapetana došao je iz Kostajnice posle njenog pada pod Austriju, 1687. god. Te godine izbeglo je iz Kostajnice mnogo muslimanskog stanovništva i došlo u Kozarac zajedno sa kostajničkim kadijom. Tako Kozarac postaje sedište Kostajničke bekije i posebne kozaračke kapetanije. Diverzantske akcije i prodori Austrijanaca na Tursku teritoriju bili su česti. Glavna dužnost posade kapetanije bila je da spreči te prodore i da protivakcijom neprijatelju nanese sve veću štetu. Takva jedna provala desila se, verovatno, u doba ovoga kapetana. Prema narodnom predanju neki austrijski zapovednik po imenu Pilip je prešao Unu i sa vojskom prodro daleko u krajinu. Na svom povratku sa robljem i drugim plenom krenuo je prema Kozari i otseo više sela Kamičana na jednom brežuljku koji se od tada naziva Pilipovac. Krajišnici su za njim organizovali poteru. Stigavši ga na tom brežuljku, otpočeše borbu. Na obavest o toj poteri, Kozarčani su zauzeli staze i bogaze u Kozari i čekali na neprijatelja. Borba je bila na

život i smrt. Austrijanci su morali napustiti svoje položaje i povlačiti se prema obroncima Kozare. Sa ulazom u Kozaru, nešto malo severnije od Kamičana, dočekani i potučeni. Kao uspomenu na taj krvavi događaj u Kozari, taj se proplanak više Kozarca prozva »kasapnica«. Od gore spomenutog brežuljka Pilipovca pa do proplanka Kasapnice vodile su se ogorčene borbe za oslobođenje roblja i drugog zarobljenog blaga. Na oranici »Ograda« pao je sa otsečenom glavom neki krajiški borac. U ovoj njivi kraj puta, upravo gde je pao, ukopan je, a Mehmed-beg, kapetan Kozarca kasnije mu je sagradio skroman mauzolej (turbe) i postavio nišan (nadgrobni spomenik) sa dugačkim natpisom na turskom jeziku. Mauzolej je često popravljan i sada je u dosta slabom stanju. Glava nišana je razbijena, a natpis prilično oštećen. Konzervatorski radovi na ovom spomeniku kulture su hitno potrebni.

Slobodniji prevod tog natpisa glasi:

»Bože, ovo mesto je položaj svetog mučenika. Bog ga je učinio znakom svoje natprirodne moći. Junački se neko vreme borio, uzeo svoju osječenu glavu i došao na ovo dosuđeno mesto. Glavu je doneo i svoju dušu ispustio. Božji verovesniče zauzmi se za dobro njegove duše!

Bože naš, primi od nas ovo dobrotvorno delo tako ti svetih mučenika, tako ti našeg vesnika Muhameda — neka je na njega Božija milost i spas — i tako ti svih ranijih tvojih verovesnika svetaca!. Hvala Bogu gospodaru svih svetova. Dobrotvor ovog dela je plemeniti kapetan Kozarca Mehmed-beg 1713. godine (1125)«.

Narodno predanje donekle se podudara sa tekstom na nišanu u mauzoleju ovog neznanog junaka.

Drugi kapetan bio je Murat, sin Mustafe kapetana. Na ovom položaju spominje se 1730. god. i kasnije kada su 1738. god. austrijske čete provaljujući u Bosnu napadale i Kozarac. U odbrani grada naročito se isticao Ibrahimaga Memković, brat kozaračkog kapetana. Prema ovome kozarački kapetani bili su iz porodice Memkovića, čiji su pretci ranije stanovali u Kostajnici

Direktni potomci ovih kapetana prozvaše se Kapetanovićima koji i danas žive u Kozarcu, kao i njihov drugi ogranak Memkovići.

Vreme ovog kapetana bilo je dosta burno. Bos. Dubica i Kostajnica bile su pod vlašću Austrije, koja je pripremala napad na Bosnu. Nekad veće, a nekad manje vojne jedinice dolaze na područje Kozarca. Znajući odbranbenu snagu grada, napadaju i pljačkaju mirno nezaštićeno seosko stanovništvo. Patriotizam i herojsku borbu sa neprijateljem prikazao je Omer-efendija kadija Bos. Novog u svojoj na turskom jeziku sastavljenoj hronici.

»Kao savremenik, a donekle i očevidac tih događaja pisanih na turskom jeziku, biće korisno da se daju u prevodu i učine pristupačnim potomcima nekadašnjih junaka Potkozarja«.

Godine 1738. oko 2.000 Austrijanaca iz gradova Dubice i Kostajnice, (koje su se nalazile na području neprijateljskog terena), došli su jedne tamne noći u blizini Kozarca, nameravajući da ga opljačkaju i unište.

Sklonili su se u kamuflirana skloništa i pripremali napad u sred dana, kad muškarci budu u džamiji obavljali džuma-molitvu (podnevska molitva petkom).

Mujezini su pravovremeno izašli na minareta i jedan od njih primetio je skrivenog neprijatelja. Odmah je sišao sa minareta i stanovništvu javio o napadu i spremi neprijateljskoj. Odmah se je organizovalo nešto konjanika i pešaka koji su navalili na neprijatelja, pre nego je isti izišao iz svojih skloništa. Božijom pomoći, neprijatelj je razbijen i nateran na povlačenje. Naši su borci terali neprijatelja sve do kozaračkih ispasišta. Neprijatelj je ostavio na terenu 96 mrtvih, a oko 50 ranjenih vojnika. Kao ratni plen uhvaćeno je još više od 200 konja. Na našoj strani poginulo je 5, a ranjeno 7—8 boraca.

Izveštaj o činjeničnom stanju podneli su lično Ibrahimaga, brat kapetana (kozaračkog) i Mahmut-čauš. Kao jasan i očigledan dokaz neprijateljskog po-

MRAKOVICA POD SNEGOM

reza, poslana su valiji sa imenovanim i 4 neprijateljska zarobljenika.

Valija je primio pomenutu delegaciju sa velikim počastima, zahvalio se na izvedenoj akciji i podario im odgovarajuća odlikovanja.

Kao treći kapetan Kozarca spominje se Omer-kapetan. Umro je 1799. godine. U to doba Kozarčani su pokazali još veći patriotizam. Austrijanci opet organizuju napad na kozarački grad sa grupom od 70 ljudi. On je i ovaj put želeo da se domogne roblja, a i ratnog materijala. Napad je opet organizovan iz Kostajnice, koja je od Kozarca udaljena 6 sati običnog pešačkog hoda i nalazila se u neprijateljskim rukama.

Neprijatelj je neprimetno došao u područje Kozarca i preko noći smestio se u obližnjim šumama. Pokret neprijatelja primetio je jedan meštanin i izvevestio nadležne.

Omer-kapetan, bivši kapetan Sanskog—Mosta, a saadnji komandant gradske posade u Kozarcu sa Memtkovićem Ibrahimagom krenuo je sa 80 boraca ka neprijateljskom uporištu i izvršio iznenadni napad. Neprijatelj je opkoljen sa svih strana, a obruč se oko njega stalno stezao.

U borbi je poginulo 4, a ranjeno 5—6 naših boraca. Švabe su delom pobijeni, delom zarobljeni. Samo jedan od njih, teškom mukom, uspeo je živ pobeći.

Šest neprijateljskih zarobljedika otpremljeno je valiji (namesniku) po Ibrahimagi Memkoviću.

Valija je podario Ibrahimagi skupocenu odoru, jednu čelenku i druge poklone, a Omer-kapetanu poslao čelenku (odlikovanje).

Valija je istovremeno skrenuo pažnju na strategijsku važnost ovoga grada i njegovo čuvanje od neprijatelja«.

U njegovo doba grupa Austrijanaca organizovala je na području Gradiške jednu udarnu gerilsku četu, koja je napadala Omersku i Bistricu, sela blizu Kozarca. Tom prilikom zaplenili su stoku, živinu i opljačkali svu pokretnu imovinu (pravoslavnih seljaka).

Kada su stanovnici tih sela javili Kozarčanima, komandant kozaračkog grada spomenuti Omer sa grupom hrabrih ljudi zaposeli su proplanke i letnje ispaše na Kozari. Tu su neprijatelja sačekali naletom potukli i uništili. Jedan deo neprijatelja izginuo je na terenu, a drugi je deo zarobljen. Zarobljeno blago i ostala imovina je vraćena seljacima. Na našoj strani poginuo je samo jedan ratnik. Tri zarobljenika u pratnji nekoliko boraca odpremljeni su namesniku (valiji). Oni su namesniku izložili činjenično stanje, a on je pohvalio, odlikovao čelenkama i obdario bogatim darovima.

Godine 1800. spominje se Omer kapetanov sin i naslednik Mustafa-beg kao kozarački kapetan. Na ovoj dužnosti bio je 1818. god. Sin mu Ahmed umre pre oca, pa je ovaj kapetan ostao bez muškog potomstva i kapetanska čast pređe u ruke brata mu Mehmed-bega.

Mehmed-beg je poslednji kapetan Kozarca. U Omerskoj je ostavio 40 dunuma oranica »Rosulje« kao zadužbinu čiji se prihod ima trošiti na održavanje

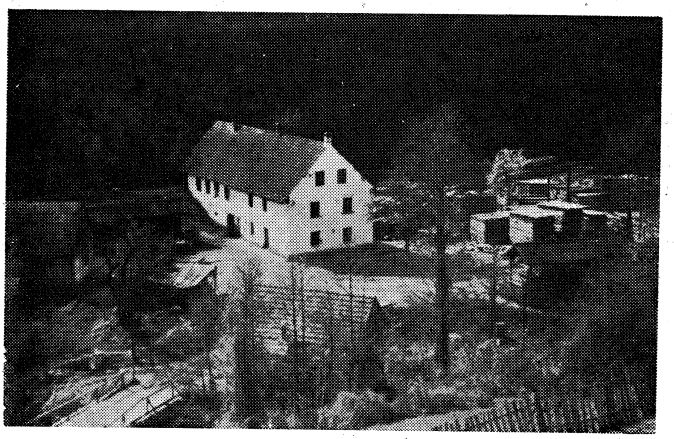

PILANA U KOZARCU U KOJOJ JE ZIME 1942 GOD. BILA SMEŠTENA BOLNICA II KRAJIŠKOG ODREDA

mauzoleja neznanog junaka i ratnog mučenika poginulog iznad Kamičana kao i džamije u Kamičanima. Godine 1960. ova oranica je prodana zadruzi u Omerskoj i kupljena je u selu Garibima »Bara« u površini od 23 dunuma. Barjaktar ovog kapetana bio je neki Sejdo, oženjen sa Hatidžom iz Jahja — Pašine mahale u Sarajevu. Mehmed-beg kapetan pokopan je u groblju Kapetanovića u Kozarcu kao i njegovi predci.

Na dobro sačuvanom nišanu u sulus duksusu reljefno isklesanom dobro očuvanom natpisu vidi se tekst faksimila, što u prevodu glasi:

»Samo je večan Stvoritelj Bog.
Blagopočivši i Bogom pomilovani,
potreban milosti svoga oprostivog Boga,
kapetan Kozarca Mehmed-beg sin Omer-bega.
Za dobro njegove duše treba proučiti i pokloniti mu fatihu (blagoslov)
Godina 1859. (1275.).

Institucija kapetanije je trajala od 1558—1835. godine. Prema tome ovaj kapetan živeo je još dugo bez stvarnog svoga ranijeg položaja. Blizu groba ovoga kapetana nalazi se drugi nišan dobro očuvanog natpisa na kome se čita da je tu sahranjena Hadži-Naila, kći Mehmed-bega, kapetana.

Pod pritiskom stvorenih prilika i intervencija evropskih sila, sultan Mahmud II proglasi 1839. godine »Hatišerif«, listu demokratskih sloboda, na osnovu koje se kasnije izdaje niz drugih zakonskih uredbi poznatih pod imenom »Tezimati hajrije« — spasonosne uredbe.

Uredbe su išle za poboljšanje materijalnog stanja kmetova i ostale raje, što nije godilo povlaštenim elementima. Feudalci su ometali realizovanje tih uredbi, a kraišnici otpočinju i mestimične ustanke. Upućivani namesnici bili su nemoćni da ukrote bosansko-krajiške age i begove. Na koncu su u Carigradu uvideli da ove feudalce ne može pokoriti, a proklamovane reforme u život sprovesti. Ono što nisu mogli sprovesti drugi povereno je Omer-paši Latasu

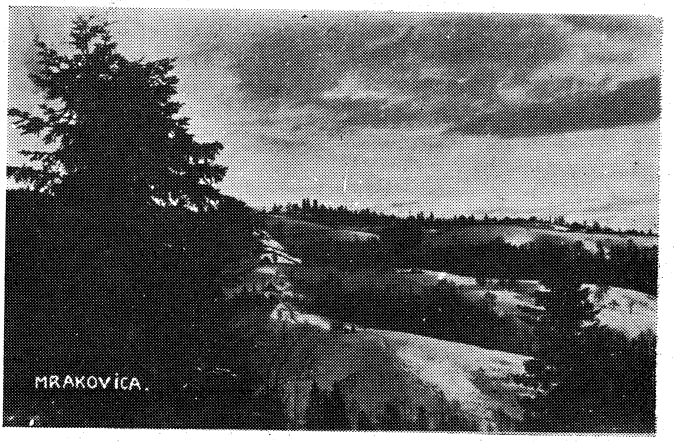

Godine 1850. Omer-paša dođe u Sarajevo sa prilično velikom vojskom. Posle dve nedelje krenuo je iz Sarajeva preko Banja Luke za Krajinu. Prve okršaje imao je pred Kozarcom. U Kamičanima, preko puta pravoslavnog groblja, Latas je postavio svoje topove iz kojih je tukao Kozarac. Kozarčani, u zajednici sa Prijedorčanima, obrazovali su odbranbenu liniju od Gomjenice prema selu Kamičanima i dalje potokom Jarugom do visova same Kozare. U otporu protiv Latasa učestvovala su i dva sina Mehmed-bega, kapetana prijedorskog. Kozarčani su ranije porušili sve ustupne mostove, pa i onaj u samim Kamičanima. Pred konjicom Omer-pašinom i teškim topovima odbranbena linija je brzo popustila. U Kozarcu je spaljeno nekoliko kuća, a poginuli su sahranjeni više Kozarca na »Šehitlucima«.

Po završenim operacijama Latasova vojska je otsela na kozaračkim ispašama, kasnije prozvanim »Pašini Konaci«, a koja je Omer-paša posle dodelio i poklonio kozaračkim džamijama. Prihod sa tog zemlji-

ljan. Iz ovoga manastira je poznati mučenik iz perioda između prvog i drugog srpskog ustanka đakon Avakum.

Moštanica je jedan od najvećih srpskih manastira u ovoj republici. Romanskog je stila. Kube se oslanja na četiri stuba. Ima spoljašnju papertu. Karakteristični su mu srcoliki frizovi nad prozorima i to, što ima samo jedna ulazna vrata na južnoj strani.

Kod ovog manastira sahranjen je čuveni ustanički vođa prošloga veka Petar Pecija Popović (1830.—1875.).

LJUBIJA

Ljubija se nalazi u podnožju Grmeča. Pre poslednjeg rata mesto nije ni postojalo, sem nešto trošnih kuća koje su sačinjavale primitivno rudarsko naselje, a danas je to novo naselje, grad sa 5.000 stanovnika.

Posle oslobođenja podignute su mnoge stambene zgrade, savremeni hotel, bioskop, robna kuća, pijaca, zdravstvena i veterinarska stanica, nova osmogodišnja škola opremljena za savremenu nastavu, pionirski i lovački dom, moderne poslovne zgrade, asfaltirane i osvetljene ulice, podignut park, zelenilo i drvoredi i drugo što čini da je Ljubija grad naše nove stvarnosti.

Sve što je ovde podignuto izgradio je rudnik gvozdene rude koji zauzima osnovno mesto u privredi komune.

Prema pouzdanim podacima eksploatacija bogatih rudnih nalazišta Ljubije i okoline bila je otpočela još u doba Rimljana. Po svoj prilici ta eksploatacija nije bila toliko znatna i najvećim delom se vadilo olovo i srebro. Kasnije Sasi biil su jedini majstori rudari, jer se i danas u imenima nekih mesta očuvao spomen na njih, kao napr. naselje Saski Do, Saski Potok, Sa-

sina i tome slično. Kasnije na početku XX. veka ruda je veoma primitivno korišćena na nekoliko mesta. U dolini Stare Rijeke 1904. godine radilo je devet majdana. Eksploatacija je vršena samo u zimskim mesecima i to tri nedelje mesečno, a četvrte se majdan popravljao. Godišnja proizvodnja bila je oko 21 tonu. Zato je bilo potrebno od 100—200 tona rude i 500—600 kubika drvenog ćumura. Tada se kopala ruda i kod Starog Majdana i kod same Ljubije. Gvožđe se dovozilo konjima do Starog Majdana gde je bio centar unutrašnje trgovine odakle se dalje prodavao. Najvećim delom se koristila limonit ruda, manje siderit. Limonit se lakše topio i kopao. Plitko se kopalo, pravljen je bunar u koji bi se rudar spuštao čekrkom sa sepetima ili se ređe kopali kosi hodnici 120 metara dubine.

Zbog ovakvog načina kopanja rude čak i vrlo bogata nalazišta tvrde rude ostavljana su. Ruda je primitivno prerađivana, te je veliki procenat gvožđa čak i preko 40% odlazio u šljaku. Rudari su najvećim delom bili, seljaci iz okolnih sela i radili su samo u periodu »visoke vode« tj. zimskih meseci. Vlasnici majdana bili su begovi ili bogati muslimani iz Starog Majdana i Ljubije. Radilo se na pola i dobit se delila. Zbog intenzivnog korišćenja drvenog uglja okolne šume su bile proređene, te je i eksploatacija postajala sve skuplja. Čest je bio slučaj da se majdan davao pod zakup na jednu nedelju jednoj porodici i tako redom. 1908. prodajna cena je bila od 16 do 20 krajcara po oki gvožđa. Tada već opada domaća eksploatacija i poslednji privatni majdan prestao je da radi pred prvi svetski rat.

Podrobnija ispitivanja ljubiskih nalazišta izvršena su tek pred prvi svetski rat za vreme austro-ugarske okupacije. Ta ispitivanja su pokazala da se na prostoru zapadno od reke Sane nalazi jedno glavno ležište oko Ljubije koje je po prvim procenama sadržavalo oko 70 miliona mtc železne rude, a kasnije tačnijom procenom ova je cifra povećana na 140 miliona. Na ovo nalazište nadovezuje se prema Starom Maj-

danu nekoliko manjih nalazišta sa preko 100 miliona mtc rude, a na desnoj obali Sane još rezerve od približno 15 miliona.

Prijedorsko odnosno ljubisko nalazište na okupu najveće sastojalo se iz površinskog sloja željezne rude koji je bio prosečno debeo petnaest i po metara. Tadašnje analize su pokazale odličan kvalitet, te je pored velikog postotka željeza (u Ljubiji 54,3 — 55, 3%, a u Varešu 46,3 — 46,4%). Ta ruda je sadržavala vrlo malo štetnih sumpornih i drugih primesa, te je time znatno nadmašivala varešku rudu i za sve vrste gvožđa predstavljala je odličnu sirovinu. Uporedo sa železnom rudom nalaze se i bogata nalazišta uglja.

Tek 1908. počelo je ozbiljnije korišćenje ovih rudnih nalazišta. No i do tada i kasnije vodile su se duge diskusije da li osnivati topionicu u Prijedoru i time razvijati industriju Bosne i Hercegovine, ili pak sirovu rudu izvoziti u Austriju. Tek 1911. godine bio je podnet predlog da se ljubijsko bogatstvo proda na eksploataciju mađarskoj železari »Rima«. No ovo je izazvalo borbu između Beča i Pešte, jer su i Austrija i Mađarska želele da obezbede sirovine za svoje železare jevtinom i kvalitetnom ljubijskom gvozdenom rudom. Mađari su želeli pripajanje ljubijskog rudnika svom kartelu, da bi se time onemogućilo podizanje prijedorske železare i time onemogućio i Beč. Iz tih razloga se ugarska vlada neumorno trudila da bosansku upravu pridobije za gornje rešenje ukazujući joj na tobožnje malene potrebe Bosne i Hercegovine za gvožđe, i kao da će bogata proizvodnja u Varešu i Zenici zadovoljiti sve potrebe Bosne i Hercegovine. Tadašnji pretsednik ugarske vlade Lukač tvrdio je: »da će privredni interes Bosne i Hercegovine na tom polju biti najbolje osiguran ne razvojem industrije, gvožđa i čelika kojoj nedostaje potrebna podloga, nego stvaranjem cvatućeg rudarstva«. Iz ovoga se video jasan cilj Pešte da područje Bosne i Hercegovine i dalje ostane privredno nerazvijeno kao i do sada i zavisno od Ugarske i pored izvanredno povoljnih uslova za razvoj. Mađarska je

čak pokušavala da isticanjem nekog tobožnjeg posebnog prava na Bosnu i Hercegovinu obezbedi i na taj način bogata rudna nalazišta oko Prijedora.

Mađarski predlog je vodio isključivo računa o mađarskim interesima odnosno interesima one industrijske grane u Ugarskoj za koju nisu postojali nikakvi uslovi i čiji je dalji razvoj bio ugrožen. Kako bi se osigurali dalji izvori sirovina trebalo je prijedorska nalazišta pretvoriti u njenu interesnu sferu. Stav Austrije bio je delimično povoljniji za Bosnu, jer je njena industrija raspolagala znatnim nalazištima u Austriji. Prema tome prijedorska nalazišta nisu bila neophodna za industriju gvožđa Austrije što je njoj dozvoljavalo da zauzme elastičniji stav. No i pored toga Beč je želeo da ova nalazišta obezbedi sebi za dalju budućnost i time ove oblasti stavi pod svoj veći uticaj.

Rezultat ove borbe došao je 1908. kada su se suparnici načelno složili za izgradnju industrije u bazenu Prijedora. Beč je bio pristao da se samo polovina izvađene rude prerađuje u Prijedoru, dok bi druga polovina u sirovom stanju bila izvožena u Austriju. No ovo nije bilo konačno rešenje, Ugarska je odbila ovu soluciju, vrhunac krize bio je dostignut 1914. Pregovori su nastavljeni uz očevidnu težnju Mađara da do rešenja nikad i ne dođe. Oni su često menjali svoje predloge, te su obaveznu izvoznu kvotu za Mađarsku bili podigli čak na cifru od 2,500.000 mtc.

Ovim pregovorima nadovezalo se bilo i pitanje produženja Štambajsove železnice od Srnetice do Prijedora što su takođe otvoreno kočili Mađari. Tek na oštru intervenciju i samog austrougarskog cara 1. aprila 1914. došlo je do konačnog sporazuma po svim glavnim pitanjima. Na osnovu njega bilo je ugovoreno da Ugarska dobije godišnje 2,500.000 mtc rude godišnje, dok bi prijedorskoj železari ostalo za preradu 1,000.000, tj. 25% rude trebalo je prerađivati u samom mestu a 75% izvoziti u Ugarsku. Kapital za podizanje železare i eksploataciju imala je da da mešovita austro-mađarska mešovita grupa uz jednaka prava i bosanske vlade.

Ugovor je predviđao da najkasnije do 1917. godine treba podići visoku peć s dnevnim kapacitetom od 150 tona sirovog gvožđa i livnicu, a kasnije i čeličanu. No ugovor nije u potpunosti sproveden u život. Početak prvog svetskog rata poremetio je ove planove, željezara nije podignuta, ali se ruda veoma intenzivno vadila za sve vreme trajanja rata.

U vezi sa novim geološkim istraživanjima posle prvog svetskog rata rudna oblast Ljubije i okoline kreće se u pravcu severo-zapad-jugoistok i iznosi oko 70 a širine oko 18 kilometara. Na ovoj prostornoj površini poznate su mnogobrojne pojave i rudišta gvozdenih ruda u čijem se središtu nalazi Ljubija. Uz gvozdene rude limonita i siderita s mesta na mesto javljaju se i olovne rude koje su kao takve istraživane i eksploatisane i ranije. Proizvodnja olovnih ruda odnosno metalnog olova bila je uvek mala i ležala je u senci rudarstva gvožđa. Ipak se računa da je ovaj bazen od početka eksploatacije dao znatne količine olovne rude, jer sve do 1920. godina ležalo je na gomili u Ljubiji oko 40 hiljada tona gvozdene rude u kojoj je bilo oko 3% olova.

Olovna ruda otkopavana je na dnevnom kopu na Javorniku, ali intenzivnije vađenje olova razvilo se naročito posle prvog svetskog rata i po godinama ovako se kretalo:

1922/3	12 tona	1930/1	177 tona
1923/4	145 „	1932/3	37 „
1924/5	69 „	1933/4	3978 „
1925/6	139 „	1934/5	2484 „
1926/7	135 „	1935/6	7101 „
1927/8	421 „	1936/7	12519 „
1928/9	1834 „	1937/8	7449 „
1929/30	1765		

Kao što se vidi za čitav taj period izvezeno je iz ljubijskog rudnika 38.235 tona olovnih ruda. Za isto to vreme eksploatacija gvozdene rude iznosila je 3,249.940

tona. Iz dosadašnjih istražnih radova zaključuje se da se olovne rude u reonu reke Sane vezane najvećim delom za nalazišta gvozdene rude. Na nekim mestima se olovna ruda javlja i kao jedino nalazište sa neznatnim postotkom gvožđa.

U paleozoiku Sane poznate su do sada pojave olovnih ruda na ovim rudokopima gvožđa: Javorik (reviri Adamuša, Alaguša, Jazavac i Litica) Jerkovača, Nova Litica, Trešnjica, Vukulja, Žrnov itd. Vredno je napomenuti da se pored olova zavisno od rudišta javlja u znatnim količinama srebro i drugi metali. Po jednoj statistici posle drugog svetskog rata u analizi olovne rude iz Ljubije nađeni su i sledeći sastojci:

Pb (sulfidno)	13,62%
Pb (oksidno)	6.50%
As	0,001%
Mn	1,39%
Zn	0,63%
SiO_2	3,96%
Fe	44,85%
Al_2O_3	2,13%
CaO	0,02%
S	6,80%

Posle prvog svetskog rata zbog teške ekonomske situacije u zemlji Ljubijski rudnik sve do 1922. prestao je biti eksploatisan. Tek te godine eksploatacija se opet obnavlja i ona iz godine u godinu raste što se vidi i iz količine izvađenog olova. Potrošač te rude skoro sve do drugog svetskog rata bila je firma E. Kosović i Komp. iz Beograda. Ruda je najvećim delom izvožena u Čehoslovačku gde je prerađivana i tada je uz rudnik bila podignuta i manja radnička kolonija i rudnik spojen industrijskom železnicom dugom oko 19 km. No i u tom periodu Prijedor se nije razvio u veći industrijski centar, niti je pak eksploatacija bila sistematska. Tek posle pobede narodne revolucije Ljubijski rudni bazen ulaganjem znatnih sredstava stao je u red naših najvećih rudnih centara.

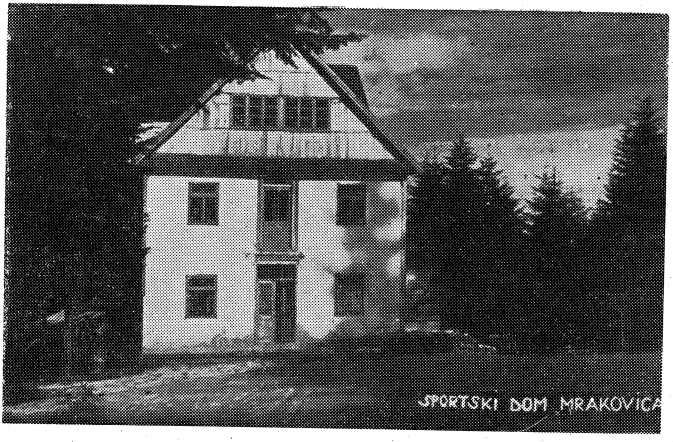

Nedaleko od Prijedora nalaze se *Sanićani,* gde su na pritoci Sane, Gomljenici, uređeni čuveni Sanski ribnjaci u kojima se gaje razne vrste ribe, poznate već odavno na tržištima Evrope.

Na najčuvenijem visu Kozare, oko 18 km. od Prijedora, nalazi se prijatno izletište i turističko mesto *Mrakovica,* gde je po oslobođenju podignut lep hotel i nekoliko planinskih kuća. Hotel je otvoren preko cele godine, a u neposrednoj blizini je i dečje oporavilište. Mrakovica je sa Prijedorom povezana dobrim automobilskim putem. U blizini Kozarca nalazi se državno lovište srna i jelena.

Jugozapadno od Prijedora pruža se veliki masiv planine Grmeča. I ova je planina poznata po događajima NOB-e. Prugom uzanog koloseka koja prolazi preko Grmeča, Prijedor i Sanski Most su povezani sa Drvarom i Ličkom Kaldrmom.

Po bogatstvu drvne mase i po raznovrsnosti divljači, Grmeč spada u naše najpoznatije planine. U njemu se još u velikom broju očuvao evropski medved, divokoza i razne druge vrste plemenite divljači.

PRIJEDOR

La ville de Prijedor est située au 44° 48' 30" de latitutde nord et su 16° 42' 53" de longitude est de Greenvich, dans la partie centrale de Bosanska Krajina (Province limitrophe bosniaque), sur la rive droite de la rivière Sana, dans une plaine dont l'altitude s'élève à 135 m. Elle se trouve au nord-ouest de Banja Luka et, à vol d'oiseau, en est distante 45 km. à peu près, et de Zagreb, en ligne droite aussi, quelques 110 km. A deux kilomètres au nord-est de la ville, le terrain commence à s'élever en ondulant et passe insensiblement à la chaîne montagneuse de Kozara, devenue célèbre par presque toutes les insurrections du peuple et par la Guerre de libération nationale.

La plaine dans laquelle est situé Prijedor est formée par des alluvions déposés par la rivière Sana et ses affluents, venant en partie des pentes sud-ouest de la Kozara, en partie des versants nord de la montagne Behremeginica.

Par conséquent, la composition et la structure du sol de cette plaine alluviale est en dépendance de la structure géologique des terrains par lesquels passent les affluents de la Sana, et ces terrains sont formés par du flych éocène (grès et marnes) et par des sédiments paléozoïques (grès et schistes).

On peut en conclure que le substrat de cette plaine est constitué par des formations géologiques jeunes, constituées surtout d'argiles, contenant des nids de gravier, irrégulièrement disposés aussi bien dans la direction horizontale que verticale.

L'ancienne partie de la ville est édifiée sur un îlot, dit Svinjarica; un bras de la Sana, nommé Berek, la sépare de l'agglomération plus récente, situé dans la plaine au bord de la rivière. L'ancienne partie de la ville porte le nom de la »ville turque«, tandis que la partie plus récente est désignée comme la »ville serbe«. Dans le temps ces deux parties de la ville étaient plus éloignées l'une de l'autre qu'elles ne le sont actuellement.

La ville est siège de l'arrondissement, ce qu'elle était aussi avant la formation des communes. D'après le récensement de 1953, elle a 10.500 habitants, principalement des Serbes et des muslimans. Les habitants sont, pour la plupart, employés dans l'agriculture et dans l'industrie.

Au cours de la célèbre guerre viennoise (1683—1699), les troupes autrichiennes, sous le commandement du comte Adam Baciani, guerroyaient avec succès contre l'armée du gouverneur de Bosnie Djafer-pacha dans la Bosanska Krajina. Dans les documents conservés, on dénombre les localités que les troupes autrichiennes ont incendiées pendant cette guerre et on y parle aussi de la ville de Prijedor. On considère que c'est pour la première fois que l'on metionne son nom en histoire. Mais on ignore du reste la date précise de sa fondation.

La tradition raconte qu'un certain Hadji-Pašo, musulman originaire de la Lika, lequel avait trois frères et était allé en pélerinage à La Mecque, a fondé Prijedor, aprés avoir, aidé des soldats, chassé les haïdouks de la Kozara. En effet, il existe à Prijedor le tombeau d'un certain Pašo, mort en 1780. Il y a une quarantaine d'années, les vieillards de la ville gardient encore la mémoire de ce fondateur présumé de Prijedor. Ils disaient qu'il avait été un homme notable et qu'il avait vécu près de Casin, avant d'être venu s'établir à l'endroit où se trouve la ville de Prijedor actuelle. D'après la même tradition, Hadji-Pašo était auparavant aga d'Udbina (au XVI-ème et XVII-ème siècles, base de cor-

saires turques). Indépendamment de cette tradition, il est très probable que la ville de Prijedor a été fondée par les réfugiés turques de la Lika. D'après les stipulations du traîté de paix de Karlovac (Carlowitz, 1699), par laquelle paix se termina la »guerre viennoise«, des vastes provinces de l'Empire turque d'alors passèrent aux mains de l'Autriche, surtout celles au nord de la Save et du Danube. La population musulmane de ces provinces, ne voulant point vivre sous l'autorité de »l'Empereur des giaours«, émigra en provinces turques de la péninsule balkanique. En 1689 les Autrichiens prirent la place d'Udbina, et c'est alors que comença l'émigration des musulmans vers les régions

LETNJA POZORNICA I BAŠTA

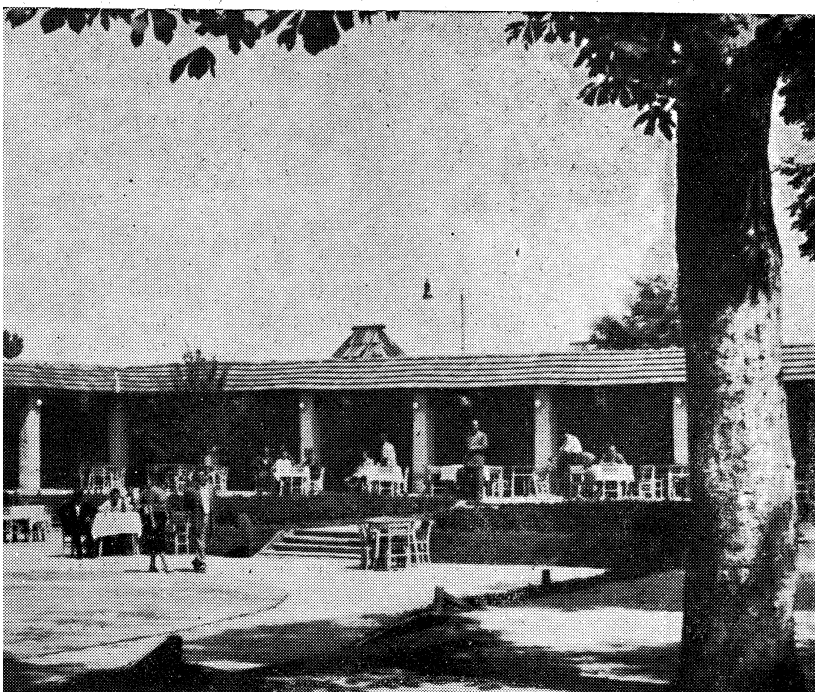

qu'ils considéraient comme ne pouvant pas tomber aux mains des »infidèles«.

Beacoup de ces émigrés musulmans venaient aussi des autres provinces ayant appartenu aux Turcs et s'installaient en Bosnie. C'est ainsi que sont venus les premiers habitants de Prijedor. Auparavant, à l'emplacement, occupé aujourd'hui par Prijedor, se trouvait une forêt, dite Lug.

Les collines aux alentours de Prijedor avaient dans ce temp-là quelques habitants et la terre était défrichée et labourée. Mais on n'y pouvait vivre qu'isolément et en petites famissel. Les plaines de deux côtés de la Sana servaient de pâturages et leurs parties un peu plus élevées étaient utilisées pour la culture de blé. Les groupes importants d'émigrés avaient besoin d'espaces larges et peu peuplés. L'endroit où se trouve aujourd'hui Prijedor répondait tout-fait à leurs besoins. Il est probable que les premiers colons venus de Lika et d'Udbina ont rencontré ici quelques anciens habitants non-musulmans, auxquels l'îlot »Svinjarica«, sur la rive droite de la Sana, servait de pâturage à leurs cochons et le gros bétail. La position de cet îlot a dû attirer l'attention des réfugiés et ils ont commencé à s'y établir peu à peu. Les environs étaient couverts de forêts très denses, de façon que la construction des habitations en bois n'était point un problème. Les colons venaient peu à peu, coupaient la forêt, construisaient des maisons, défrichaient la terre et la préparaient pour la culture.

D'après la tradition, c'est Hadji-Pašo qui s'y établit le premier. Ses descendants prirent le nom de Hadji-pašić. Le fils de Hadji-Pašo, Hadji-Šaban, son petit-fils Ibrahim-beg et son arrière-petit-fils Mehmed-beg étaient capitaines de Prijedor, ce qui fit que leur descendants prirent le nom de Kapetanović.

La partie la plus ancienne de Prijedor a été construite sur l'îlot »Svinjarica«. Il est à supposer que cet endriot avait été choisi parce qu'il était facile à le défendre en cas d'attaque d'un ennemi eventuel. Dans

ce temps-là Sana était une voie de communication importante, ce qui a dû aussi contribuer au choix de cet endroit.

Les bords de la »Svinjarica« furent fortifiés par une double palissade, dont l'intervalle fut comblé de terre. On construisait de telles fortifications, lorsque l'on se hâtait et on désirait se mettre à couvert au moins pour un certain temps. Ces fortifications étaient fréquentes dans les plaines, où il y avait plus de bois que de roche. Comme bien d'autres palancas, celle-ci aussi se transforma plus tard en une forteresse en pierres, avec trois portes d'entrée, une tour de châtelain (»Dizdareva kula«) et une poudrière. Cette forteresse a été probablement construite sous le règne du sultan Mahmoud I-er (1730—1754).

Au sud-ouest, la forteresse était protégée par la rivière Sana et au nord-est et nord par une dépression marécageuse. Avec un peu d'efforts et de travil, on a approfondi cette dépression et la terre enlevée fut mise dans la double palissade, ce qui la rendit plus résistante comme rempart de défense dans le cas d'attaque ennemie. Ancienne dépression marécageuse, devenue maintenant un fossé peu profond, servit de gîte à bien des animaux aquatiques, surtout aux grenouilles, ce qui fit qu'on lui donna le nom de »Berek« (grenouillère). En transformant la palanca en forteresse, on a été obligé d'approfondir encore plus le »Berek« et y conduire une partie des eaux de la Sana. De cette façon, la défense de la forteresse devînt plus facile et plus aisée. C'était une pratique courante chez les Turcs, que de creuser un canal autour de la forteresse construite en plaine et d'y faire venir l'eau de la rivière voisine.

La forteresse avait une garnison formée de toutes les armes et un dizdar (chatelain commandant). En 1835, il y avait quinze canons, dont deux n'étaient pas en état de servir. L'un de ces canons est conservé actuellement au Musée régional de Prijedor.

Dès les premiers jours de son développement rapide, Prijedor avait une unité militaire de volontaires, formée de ses habitants et faisant partie de sa garnison. C'est une preuve de son importance au point de vue stratégique aussi bien que géographique.

Après l'achèvement de la construction de toutes les annexes, la forteresse possédait trois tours. La première, dite »Suplja kula« (la tour creuse), avait une voûte sous laquelle passaient les voitures. Les deux autres portaient les noms de »La Tour de Grozdanić« et »La tour de la forteresse«. On y a fait des réparations en 1768, se que l'on voit d'après une commande des clous et des ferrures, faite à Kreševo et à Fojnica. Sur les tours étaient placés les canons. La forteresse existait jusqu'à l'occupation autrichienne: les Autrichiens l'ont démolie comme inutile en 1890.

Dans la forteresse, au croisement des rues principales, une mosquée a été édifiée, portant le nom du sultan Mahmoud I-er. Au-dessus de la porte, une plaque commémorative a été posée, portant une inscription arabe en relief; cette plaque mesure 34 × 27 cm. L'inscription qu'on y lit est la suivante:

»Bienfaiteur et donneur de tout ce qui est bien, le sultan Mahmoud I-er. Que Dieu éternise son règne. Au mois de Chaban de l'année 1160 de la hégire« (1747).

La région de Prijedor est très fertile. Dans la plaine da la Sana, on cultive toute sorte des blés, mais on produit surtout des fruits et des légumes de très bonne qualité, que l'on exporte même à l'étranger. En vue d'une meilleure utilisation des fruits et des légumes, on a construit en ville un frigorifère et un séchoir industriel, ce qui a considérablement augmenté le placement de ces produits agricoles aux marchés du pays et de l'étranger.

Les environs de Prijedor sont célèbres par leur richesse en divers minerais, parmi lesquels les réserves de pyrite et de fer sont particulièrement considérables. Non loin de la ville se trouvent les mines de fer de Ljubija, qui se rangent parmi les mines les plus impor-

tantes de Yougoslavie. Une ligne de chemin de fer à voie normale relie Ljubija avec Prijedor.

A Prijedor, l'objet industriel le plus important, c'est sans doute la nouvelle fabrique de cellulose, qui se range parmi les plus modernes et les plus grandes fabrique de cette espèce non seulement dans notre pays, mais dans tout le sud-est de l'Europe. Edifiée aux sources mêmes de sa matière première ligneuse, à proximité immédiate de Kozara et de Grmeč, cette fabrique moderne a déjà conquis bien des marchés du pays et de l'étranger.

Parmi les autres entreprises industrielles nous mentionnerons encore la briqueterie et tuilerie »Krajina« et l'entreprise de la ville pour la production des articles d'alimentation »Mlječanica«.

Non loin de Prijedor se trouve la localité Sanićani. Là, sur la Gomljenica, un affluent de la Sana, ont été arrangés les étangs pour la culture des poissons. Les poissons, provenant de ces célèbres étangs de la Sana, sont depuis longtemps connus aux marchés de l'Europe.

Prijedor avec ses environs est connu comme une région touristique. A travers la ville même coule la rivière Sana, qui abonde en poissons et en plages naturelles et offre toute les conditions requises pour les sports aquatiques.

Au nord-est de Prijedor se trove la Kozara légendaire, glorifiée dans les chants de la Guerre de libération nationale. Cette montagne historique, connue par la célèbre offensive de la Kozara, est couverte d'une forêt dense de sapins et de hêtres et présente toutes les conditions pour l'alpinisme et la chasse. Au pied de la Kozara on cultive la prune, connue aux marchés du pays et de l'étranger.

Au sommet de la Kozara, à 18 km. de Prijedor, se trouve Mrakovica, un site très agréable pour les excursions et pour le tourisme. Après la Liberation on y a construit un bel hôtel et plusieurs maisons de montagne. L'hôtel est ouvert toute l'année. Au voisinage immédiat de l'hôtel il y a une maison de convalescence

pour les enfants. Une bonne route pour les automobiles relie Mrakovica avec Prijedor. A proximité de Kozarac se trouvent les terrains de chasse de l'Etat; on y chasse le chevreuil et le cerf.

Au sud-ouest de Prijedor est située le grand massif de la montagne Grmeč. Cette montagne aussi est devenue célèbre par les évènements pendant la Lutte pour la libération nationale. Une ligne de chemin de fer à voie étroite, passant par Grmeč, relie Prijedor et Sanski Most avec Drvar et Lička Kaldrma.

Par sa richesse en matière ligneuse et en gibier, Grmeč se range parmi nos montagnes les plus connues. Au pied de Grmeč il y a de nombreuses scieries débitant le bois, que l'on exporte à l'étranger, surtout en Allemagne et en Italie.

Grmeč est aussi une vaste et riche région de chasse. On y rencontre en grand nombre des ours et des chamois, ainsi que d'autres espèces de gibier.

Une fabrique moderne de bois contre-plaqué se trove à Sanica.

A Prijedor est né le héros national Dr Mladen Stojanović, un des organisateurs de l'insurrection en Bosnie et Herzégovine. Prijedor et ses environs immédiats ont donné au cours de la dernière guerre dix héros nationaux, ainsi qu'un nombre considérable d'éminants révolutionnaires et combattants.

Literatura

1. ADEM HADŽIĆ, Bosanski namjesnik Hekim-oglu Alipaša, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću V, Sarajevo 1955.
2. HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ I HAMDIJA KAPIDŽIĆ, Vojno geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1775 godine, Naučno društvo Bosne i Hercegovine VII, Sarajevo 1957.
3. VASO ČUBRILOVIĆ, Bosanski frajkori u Austro-turskom ratu 1788—1791, Brastvo XXVII, Beograd 1933.
4. HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću II, Sarajevo 1952.
5. HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Dijela naučnog društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1954.
6. MILICA STOJANOVIĆ, Prijedor, Glasnik geografskog društva XII, Beograd 1926.
7. HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ, Stari bosanski gradovi, Naše starine I, Sarajevo 1953.
8. VASO ČUBRILOVIĆ, Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi, Beograd 1939.
9. IVAN FRANO JUKIĆ, Putopisi i istorisko etnografski radovi, Sarajevo 1953.
10. MILORAD EKMEČIĆ, Početak Bosanskog ustanka 1875, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine VI, Sarajevo 1954.
11. VASILJ POPOVIĆ, Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861), Posebna izdanja SAN CL, Beograd 1949.

12. VASO ČUBRILOVIĆ, Bosanski ustanak 1875—1878, Posebna izdanja SAN, Beograd 1930.

13. MIHOVIL MANDIĆ, Povjest okupacije Bosne i Hercegovine 1878, Zagreb 1910.

14. A. BENAC, D. SERGIJEVSKI, Đ. MAZALIĆ, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955.

15. SIMO STOJANOVIĆ, Postanak Prijedora, »Bosanska vila« VI, Sarajevo 1891.

16. FERDO HAUPTMAN, Borba za bosansko željezo pred Prvi svetski rat, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine X, Sarajevo 1959.

17. HAMDIJA KERŠEVLJAKOVIĆ, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (1463—1851), Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1949.

18. MIODRAG B. PROTIĆ, Sreten Stojanović, Beograd 1957.

19. ZBORNIK NARODNIH HEROJA, Omladina, Beograd 1957.

20. ENCIKLOPEDIJA SRPSKO - HRVATSKO - SLOVENAČKA, I—IV, Beograd 1924—1928.

21. KO JE KO U JUGOSLAVIJI, Beograd 1957.

22. ENCIKLOPEDIJA JRGOSLAVIJE I, Beograd 1953.

23. VLADIMIR ĆOROVIĆ, Crna knjiga — pitanje Srba u Bosni i Hercegovini za vreme Svetskog rata 1914—1918, Beograd — Sarajevo 1920.

24. PERO SLIJEPČEVIĆ, Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929.

25. VOJISLAV BOGIĆEVIĆ, Seljački pokret u Bosanskoj Krajini i Posavini 1910, Glasnik Istoriskog društva Bosne i Hercegovine II, Sarajevo 1950.

26. KALENDAR »PROSVJETA« 1910, Sarajevo 1909.

27. ĐORĐE PEJANOVIĆ, Kulturno-prosvetno-socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austriske vladavine, »Pregled«, Sarajevo 1929—1930.

28. VOJNO ISTORISKI INSTITUT JNA. Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I—II, Beograd 1957, 1958.

29. RADE BAŠIĆ, Ustanak i borba na Kozari 1941 i 1942 godine, Beograd 1957.

30. VLADO SAVIĆ, Oslobođenje Prijedora i Ljubije i naselja u donjem toku reke Sane početkom 1944, Vojno Istoriski glasnik 3, Beograd 1957.

31. RADE BAŠIĆ, Ustanak na Kozari i borbe Drugog krajiškog odreda do juna 1942, Vojno Istoriski glasnik I, Beograd 1951.

32. VOJNO ISTORISKI INSTITUT JNA, Zbornik dokumenata i podataka o oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije IV, 1—24.

33. ĐONLAGIĆ, Borba KPJ za bratstvo i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine na početku ustanka, Istoriski glasnik 3—4, Beograd 1959.

34. SPOMENICA PRAVOSLAVNOG SVEŠTENSTVA — žrtava fašističkog terora i palih u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945, Beograd 1960.

35. VLADISLAV SKARIĆ, Osman Nuri-Hadžić, Nikola Stojanović, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, »Srpski narod u XIX veku«, 15.

36. ANDRE BAR, Bosna i Hercegovina, Austriska uprava 1878—1903, Beograd 1906.

37. E. LATAL, Željezni majdani u okolici Ljubije, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, serija za prirodne nauke, 45, Sarajevo 1933.

38. KOMPAS KROZ BOSNU I HERCEGOVINU, Sarajevo 1934.

39. VRBASKE NOVINE za 1933. godinu.

PREGLEDNA KARTA OPŠTINE PRIJEDOR

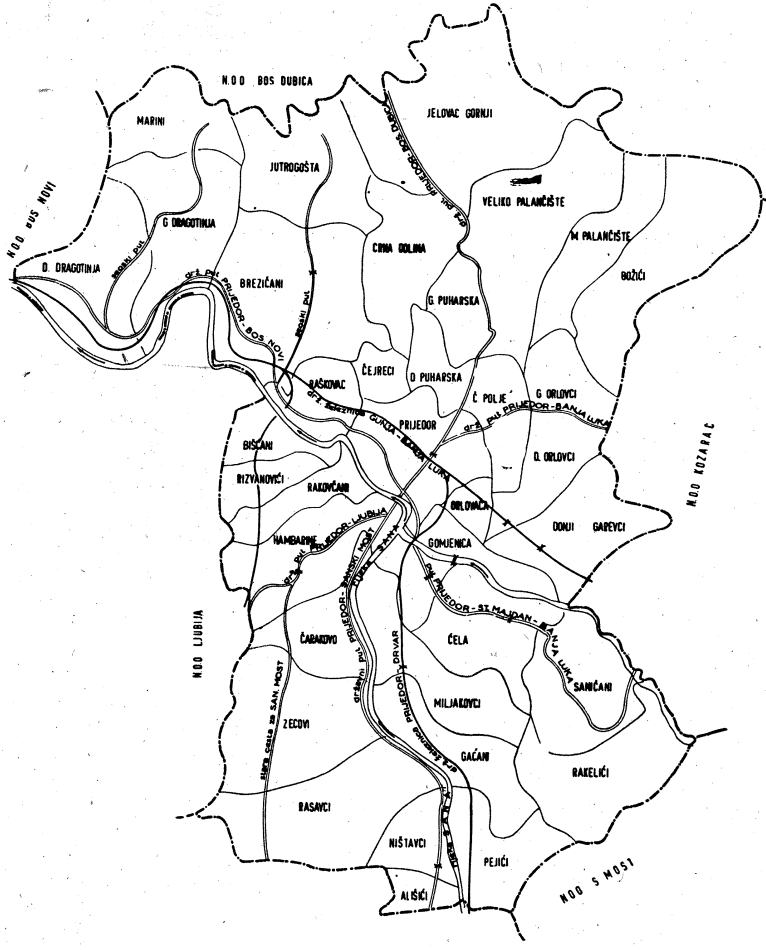

Saradnici

DRAŠKO POPOVIĆ
MILENKO GAŠIĆ
HASAN ŠKAPUR
ĐORĐE KNEŽEVIĆ

Redaktor

JOVAN MILIĆEVIĆ

Korektor

PREDRAG PROTIĆ

Fotografije

ZAVIČAJNOG MUZEJA U PRIJEDORU I „PUTNIK"-a
IZ BEOGRADA

ISPRAVKE

Na	strani	48	2	red	odozdo	stoji	oslogodišnje	treba	osmogodišnje
„	„	52	I	„	„	„	AKUD	„	RKUD
„	„	52	7	„	„	„	AKUD	„	RKUD
„	„	53	5	„	„	„	njeh	„	njih
„	„	53	7	„	„	„	Nnjinova	„	njihova
„	„	53	2	„	„	„	Rajnić	„	Rajlić
„	„	61	II	„	„	„	Baitina Bara	„	Baltina Bara